

GÖÇEBELEŞME DÖNEMİNDE (1018-1192) TÜRKİYE'DE KURUMLARA İLİŞKİN İNŞA FAALİYETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN ASSESSMENT ON THE STRUCTURING ACTIVITY RELATED WITH INSTITUTIONS IN TURKEY IN THE PERIOD OF NOMADIZATION (1018-1192)

M. Said POLAT**

Öz

Anadolu 1018-1192 yılları arasında büyük çoğunluğu göçebe hayat yaşayan Türkmenlerin göçüne maruz kaldı. Begler ve sultanlar kurumsal olmayan siyasi yapılar oluştururken, Anadolu'ya göç eden yerleşik Müslüman Türkler ve diğer Müslümanlar siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturdular ve inşaa faaliyetlerinde bulundular. Bu kurumsallaşma ve inşaa faaliyetlerinin başlaması ve yaygınlaşması bölgelere göre değişmektedir. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde XI. yüzyılın sonlarında başlamakta, XII. yüzyılın ortalarına kadar birkaç yapı ile öne çıkmakta, XII. yüzyılın ortalarından itibaren görece artmaktadır. Diğer beglikler ve Türkiye Selçukluları'nda ise XII. yüzyılın ortalarına kadar bir yapılaşma görülmezken XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılaşma görülmeye başlamaktadır. Bunda Türkiye Selçukluları ve begliklerin dışarıya karşı ve kendi aralarında verdikleri mücadelenin belirleyici olduğu tahmin edilmektedir. Bu mücadeleler askerleşmeyi artırmış ve gelirlerin büyük kısmının asker olarak istihdam edilen Türkmenlere aktarılmasına sebep olmuş olmalıdır. Göçebelerin özellikle Türkiye'nin batı bölgesine Türkiye Selçukluları hakimiyetindeki bölgeye yığılması Türkiye Selçukluları'nın siyasi ve askeri olarak gücünü artırırken göçebelerin baskısına daha fazla maruz kalmasına, bu da bölgede yapılaşmanın gecikmesine ve seyrekleşmesine neden olmuştur. Artuklu Begliği hakimiyeti altındaki şehirlerde XII. yüzyılın ikinci yarısındaki yapılaşmanın, Türkiye'nin diğer şehirlerine nazaran daha zengin olduğu dikkati çekmektedir. Bunda bu şehirlerdeki yerleşik Müslümanların yoğunluğunun da etkili olduğu tahmin edilmektedir. Yapılaşmanın zamana göre dağılımı siyasi olmayan kurumsal yapıların siyasi yapılardan bağımsız olarak ortaya çıktıklarını göstermektedir. Fakat niteliğinde siyasi yapının gücü ve yerleşiklikle ilişkisinin belirleyici olduğu söylenebilir. Çalışma, 1192 öncesine ait cami, medrese ve sarayların inşaa zamanlarının tespiti esasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Anadolu Beglikleri, kitabe, cami, medrese, saray, kurum, göçebeleşme, kurumsallaşma

* Bu makaleyi hazırlarken bazı önemli yayınlardan haberdar eden ve bazılarını da veren Doç. Dr. Sadi S. Kucur'a, Osmanlıca belgelerin okunmasında yardımlarından dolayı Arş. Gör. Engin Çetin'e müteşekkirim.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, spolat@marmara.edu.tr

Abstract

Anatolia underwent the migration of Turkmens who mostly lived a nomadic life between the years 1018-1192. While lords and sultans created non-institutional political structures the settled Muslim Turks and other Muslims who migrated to Anatolia formed non-political institutional structures and engaged in structuring activities. The beginning and becoming prevalent of this institutionalization and structuring activities change according to the regions. It begins at the end of the XIth century in cities under the Danishmends Beglik, becomes prominent with some structures in the first half of the XIIth century and the concentration is in the second half of the XIIth century. A structuring is not seen in the first half of the XIIth century in other begliks and Seljuks of Turkey and structuring starts in the second half of the XIIth century. It is speculated that the fight put up by the Seljuks and beyliks of Turkey between themselves and outwards is determinative in this. These fights must have increased militarization and caused the transfer of a significant part of the revenues to the Turkmen who were employed as soldiers. While the accumulation of nomads in the western regions of Turkey, in the region under the domination of Seljuks increased the military power of the Seljuks of Turkey it cause it to be more exposed to the pressure of the nomads and this caused a delay and rarefaction in structuring in the region. It attracts attention that the structuring in the cities under the domination of Artuklu Beylik is richer compared to the other cities of Turkey in the second half of the XIIth century. It is speculated that the concentration of Muslims settled in these cities also has an influence on this. The distribution of structuring by time indicates that the non-political institutional structures emerged independent of the political structures. However, it can be said that the power of the political structure and its relation with sedentariness is determinative in its characteristics. The study is based on the determination of the establishment of mosques, madrasahs and palaces before 1192.

Keywords: Seljuks of Turkey, Anatolian Begliks, epigraphy, mosque, madrasah, palace, institution, nomadization, institutionalization, structuring activity

Anadolu 1018-1192 yılları arasında çoğunluğu göçebe hayat yaşayan Türkmenlerin akınlarına ve göçüne maruz kaldı. Türkmenler 1018-1071 arasında büyük ölçüde Anadolu'nun doğusunu etkileyen kalıcı olmayan akınlar yaptılar. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında geçici akınlar kalıcı hale geldi ve Anadolu kısa sürede Türkmenler tarafından il tutuldu. Bu akınlar ve göçler sırasında Anadolu'daki yerleşik yapılar, özellikle de siyasi kurumsal yapılar büyük ölçüde çözüldü. Türklere ait kurumsal olmayan siyasi yapılar, beglikler ve beglikler birliği zaman içinde şehirlerde hakimiyet tesis ettiler. Bu arada yerleşik Türkler de 1071'den XII. yüzyılın sonlarına doğru sayıları gittikçe artan bir şekilde göç ettiler, bu şehirlere ve çevrelerine yerleştiler. Yerleşiklerin boyun eğdiği ve göçebelerin hükmettiği bu dönem, göçebeleşme dönemi olarak adlandırılırsa yanlış olmayacaktır.¹ Bu dönemin kendine özgü birçok özelliği varsa da bu çalışmada siyasi olmayan kurumsal yapılar hakkında bazı bilgiler verilirken, asıl olarak zaman içinde yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların oluşturdukları siyasi olmayan kurumsal yapılar ait mimari eserlerin, özellikle cami, medrese ve sarayların kronolojik ve coğrafi dağılımının izi sürülecektir. Hangi dönemde yoğunlaştıkları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için 1071-1192 yılları arasına tarihlenmiş cami ve medreselerin tamamı, haklarında yapılmış çalışmalardan hareketle teker teker incelenecek, inşa kitabeleri olup olmadığı tespit edilecek ve inşa tarihlerine ilişkin

1 Bu meseleler aşağıdaki çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Görüşlerimizde zaman içinde bazı küçük değişiklikler olsa da esas görüşümüzde bir değişiklik olmadı. Geniş bilgi için bk. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktimai ve İktisadi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997; M. Said Polat, "Türkiyede İlk Beglik'ler ve Kabilevi Siyasi Birlik'lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)", *TTK Belleten*, LXVI/245, (2002), s. 61-86; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004.

daha önceki hatalı bazı kabullerde düzeltmeler yapılacaktır. Bu tarz bir inceleme söz konusu dönem için toplu olarak ilk defa yapılmaktadır. Sanat tarihçiliği ve mimarlık vukufiyeti gerektiren, yapıların tarihi serüvenlerini, özellikle dönüm noktalarını tespit meselesi bizi ilgilendirmekle birlikte, bilgi birikimimizi aşan konular olduğu için bir iki hatırlatma dışında burada üzerinde durulmayacaktır. Geniş açılımları olan, siyasi yapının gücü ve yerleşikliğinin derinliği ile inşa edilen eserler arasında ilişki meselesi de ileride biraz daha tafsilatlandırılacaktır. Kaynakların yetersizliği ve mevcut kaynaklarda da kurumlara dair malumatın yok denecek kadar az olduğu düşünülürse bu çalışmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. Makalede geçecek kavramların açıklamasına gelince kurumsal siyasi yapı ile teşkilatı olan devlet kastedilecektir. Kurumsal olmayan siyasi yapı ile teşkilata sahip olmayan beglik, beglikler birliği kastedilecektir. Siyasi olmayan kurumsal yapı ile de camiler, medreseler, saray vs. kastedilecektir. Bunlardan cami ve medreseler var olmak için bir siyasi yapıya ihtiyaç duymazlar. İhtiyaç duysalar bile o siyasi yapının kurumsal olması gerekmez. Saray ise bir siyasi yapıya ihtiyaç duyar, fakat kurumsal olması gerekmez.

Konuyu ele almaya başlamadan önce bazı hususlara açıklık getirmek gerekiyor. Öncelikle yerleşiklerle göçebelere birbirlerine üstünlükleri olmadığını düşündüğümü ve çalışmalarımı bu bakış açısına göre yürüttüğümü belirtmeliyim. Tarih boyunca göçebelere görmezden gelindiği gibi – özellikle Türkiye’de – göçebelere ilişkin çalışmalar da görmezden gelinmektedir. Türkiye’deki bu genel yaklaşıma rağmen göçebelere ve göçebeleşmeye dikkat çekmeye devam ediyorum ve 1018-1192 yılları arasını göçebeleşme dönemi olarak tanımlıyor, bu dönemde ve sonraki dönemlerde göçebe Türklerin kendine özgü çok önemli katkıları ve etkileri olduğunu düşünüyorum. Türkleşmeye vurgu yaparken, tarihin her alanında göçebelere ve göçebeliği bilinçli göz ardı edenler şu önemli ayrıntıyı göremiyorlar: Göçebe Türklerin yerine Anadolu’ya sadece yerleşik Türkler göç etseydi ve birçok mimari eser verseydi bu kadar etkin ve kalıcı bir Türkleşme hiçbir zaman gerçekleşmezdi. Türkleşme, varlık zemini göçebe Türklerin Türkiye’de “muhteşem bir abide” olan Türkçeyi konuşma dili olarak tabii bir şekilde var etmeleri sayesinde mümkün olabilmiştir. Türk dilini Osmanlıların resmi dil olarak benimsemesinde de göçebe, yarı göçebe Türklerin ve onlarla irtibat halindeki yerleşik Türklerin büyük katkıları olduğunu düşünüyorum. Onlar yapacakları katkıyı fazlasıyla yaptılar. Bu sebeple göçebe Türklerin mimari eserler verememeleri, yerleştiklerinde bu eserlerin inşasında başkalarının tecrübelerinden yararlanmış olmaları ve ilk başlarda (eğer kullandıysa) başkalarının yaptığı yapıları kullanmaları benim nazarımda bir eksiklik değildir.² Modern araştırmacılar meseleyi duygu zemininde anlama lüksüne sahip olabilirler, fakat onlar bunu yaparken akli zemini ve ihtiyaçları ihmal edecek lükse sahip değillerdi.

2 Yerleşik Müslüman Türklerin Türkiye’de XIII. yüzyılda mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden özgün ve zengin yapılar yaptıklarını günümüze kalanlardan ve bunların kitabelerindeki mimar ve sanatkar adlarından anlıyoruz (Zafer Bayburtoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993). Bu yüzden göçebeleşme döneminde (1018-1192) yapılaşma açısından bir tecrübe sürecinin yaşandığını düşünüyorum. Çünkü deprem kuşağındaki Anadolu’da kalıcı, sağlam ve görkemli yapılar inşa etmek kolay değildi. Bunun yanında Anadolu’da yapı yapmak için dört farklı iklim şartına ve bölgelere göre farklılaşan inşa malzemesi kullanımına ve inşa usullerine dair asırlardan gelen tecrübeyi özümsemeleri gerekiyordu.

1192 öncesi göçebelere ve göçebeleşmeden söz edildiğinde öteden beri bu döneme ait yapılar delil gösterilerek itiraz edilir. Bu yapıların olması göçebeleşme durumunu değiştirmez. İkinci göçebeleşme döneminde Moğol hakimiyeti altındaki Anadolu'da da yeni yapılar yapılacaktır. Bu göçebe önderlerinin tarihin her döneminde hakimiyeti altındaki yerleşiklerin kurumsal faaliyetlerini Müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin desteklediklerini, bunlara ait yapılar inşa ettirdiklerini biliyoruz. Burada üzerinde durulması gereken husus bu yapıları yaptıracak maddi kaynağı nereden temin ettikleriydi. Günümüz tarihçileri yapıların görkemine vurgu yapmayı sevmekte, fakat bu yapıları yaptıracak maddi kaynağı nereden temin etmiş olabileceklerini sorgulamamaktadırlar. Eğer erken dönemlere ait bu kadar görkemli yapıları yaptıracak kadar vergi toplayabiliyor idiyse o zaman yerleşik Müslim ve gayrimüslim ahalinin fakir durumda olmamaları gerekir. Halbuki Türk tarihçileri Türk göçleri öncesinde Anadolu'nun iktisadi vaziyetinin çok kötü olduğunu iddia edegeldiler. Bununla da yetinmeyip 1071 yılının hemen akabinde Türklerin yapılar yaptırdıklarını ileri sürdüler. Bu iddialar birbiriyle çelişmektedir. Bu çelişkili iddialarını gözden geçirmeleri gerekiyor. Dönem hakkında rasyonel açıklamalar yapmamız için bu çelişkileri çözmemiz gerekiyor. Eğer Türkler geldiğinde Anadolu'nun durumu çok kötü idiyse ve savaşlar bu kötüleşmeyi derinleştirdiyse bu durumda yapılaşmanın 1071 yılının hemen akabinde değil daha geç başlamış olması gerekirdi. Nitekim de öyle oldu.

Bizim tarihçiliğimiz, yerleşikliğe ve bizim modern düşüncemize iyi görünen tarihteki herhangi bir fenomeni en ideal durumda ele almaya, o fenomen hakkındaki bilimsel sorgulamadan kaçınırken, iyi görünmeyen herhangi bir fenomeni de görünürlüğüne rağmen görmezden gelmeye meyillidir. Göçebelik ideal olmayandır ve onunla ilgili her fenomen "ideal olmayan"ı temsil eder. Yerleşiklik ise ideal olandır ve onunla ilgili her fenomen "ideal olan"ı temsil eder. Örneğin yerleşiklikle ilgili her türlü yapılaşma, nasıl ve neden olduğuna bakılmaksızın, ideal olanı temsil eder. Yerleşikliğe özgü temaların XII. yüzyılın ortalarına kadar yok denecek kadar az iken ortalarından itibaren – bölgeler arasında farklılıklar olsa bile – Türkiye'nin her yerinde sayılarının artmaya başlamasının bir açıklaması olması gerekiyor. Ben çalışmalarım da bu duruma makul bir açıklama getirmeye çalışıyorum. Amacım tezimi doğrulamak uğruna tarihi verileri göz ardı etmek değildir.

Dikkat çekilmesi gereken diğer hususlar da şunlardır: Türkiye Selçukluları ve ilk begliklerle ilgili araştırma yapanlar 1071-1192 arası dönemin siyasi tarihine yoğunlaşırken diğer meselelerini kaynak yetersizliği sebebiyle göz ardı etmektedirler. Mimarlar ve sanat tarihçileri, döneme ait eserlerin tasvirini yaparken, çok azı dışında, dönemin eserlerinin özgünlükleri, başka coğrafya ve bulunduğu coğrafyadaki eserlerle ilişkileri, mimarinin ve sanatın süreç içinde geçirmiş olduğu değişimler üzerinde yeterince durmamaktadırlar. Bu gibi temel meseleler ihmal edilince söz konusu dönem hakkında rasyonel değerlendirmeler yapmak da güçleşmektedir. Bu dönem hakkında araştırma yapan her bir araştırmacının şu birkaç soruyu cevaplaması gerekmektedir. Söz konusu dönemde kurumsal bir siyasi yapı ve yaygın, yoğun yerleşik Müslüman nüfus olsaydı daima şikayet edilen yerli kaynak yetersizliği olur muydu? XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mimari eserler yaygınlaşırken ve zenginleşirken neden bu yaygınlaşma ve zenginleşme

her bölgede 1071 göçlerinden hemen sonra başlamadı? Bu mimari eserleri yapan ve yaptıran Müslümanlar hangi mirası temsil ediyorlardı? Orta Asya'da yeni şekillenen Müslüman Türk mirasını mı, Batı Asya'daki Müslüman Arap-Fars mirasını mı? Ya da Anadolu'ya özgü bir mirası mı? Belki de her birinden ilham almış özgün bir mirastı. Belki de bu kısmen Orta Asya'da yeni şekillenen Müslüman Türk mirasının devamıydı. O mirasın temsilcileri Türkiye'ye göç etti ve siyasi yapıdan (beglik, beglikler birliği) bağımsız ya da siyasi yapı marifetiyle şehirlerde kendine özgü mütevazı kurumsal yapılar oluşturdular ve bu yapılara ait mimari eserler verdiler. Günümüze gelmiş, ilk eserler olduğu tahmin edilen yapılarda fiziki basitlik ve sadelik buna işaret etmektedir. Burada, Türkiye'de, göçebe Türklerin hakimiyeti altında yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların oluşturduğu siyasi olmayan kurumsal yapıların muhtevasını çok iyi bilmediğimiz hususunun gözden kaçırılmaması gerekiyor. Formlarından hareketle tahminlerde bulunuyoruz. Yerleşik Müslümanların olduğu gibi yerleşik gayrimüslimlere ait siyasi olmayan kurumsal yapıların muhtevasını da çok iyi bilmiyoruz. Göçebeleşmenin erken dönemlerinde gayrimüslimlere ait kurumsal hayat bir müddet sekteye uğrasa da beglerin meşruiyet kaygıları veya yerleşiklerin beglere nüfuzu ile siyasi olmayan kurumsal yapıların zaman içinde yeniden neşvu nema bulmuş olduğunu tahmin ediyorum.

Açık malumat olmamasına rağmen, uzun zamandır yerleşik Müslüman Türk nüfusun Türkiye'deki şehirlerde ne zamandan itibaren var olmuş olabilecekleri sorununu kendimce çözmeye çalışıyorum. Şehirlerde inşa edilmiş eserlerin tarihleri buna bir ölçüde ışık tutabilir. Ayrıca bu yerleşik Müslüman Türklerin farklı etnik kökenli Müslümanlar içinde eriyip erimedikleri, Müslümanlara ait kurumlara ve bu kurumlara ait yapılara kendine özgü müdahaleler yapıp yapmadıklarını çalışmalardan çıkarmaya çalışıyorum. Fakat mevcut çalışmalarda bu tür tespitleri yapmaya uygun malzeme yok denecek kadar azdır. Örneğin Tanju Cantay'ın, Tokat'ta, kitabesi olmayan, Osmanlı arşiv kayıtlarındaki Danişmend Gazi Camii'nin, bazı kayıtlardaki Cami-i Melik ve Cami-i Tokat'ın, bugünkü adıyla Garipler Camii'nin, Buhara ile Semerkand arasında kalan Hazara Köyü'ndeki X. yüzyılın sonu XI. yüzyılın başında inşa edildiği tahmin edilen Diggaran Camii'ne benzerliğine dikkat çekmesi³ oldukça önemlidir. Bu tür benzetmeler mimarlar ve sanat tarihçileri tarafından farklı yapılarla ve yapı unsurları ile ilgili de yeri geldikçe

3 Tokat'taki Garipler Camii'nin Danişmendliler devrinden günümüze gelen en eski eser olduğunun belirtilip Buhara yakınlarındaki Hazara Köyü'ndeki Karahanlı Camii olarak kabul edilen cami ile ilk defa ilişkilendirildiği çalışma için bk. Tanju Cantay, "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, VII, (1976-1977), s. 25-27. Garipler Camii'nin arşiv kayıtlarında ilk tespiti için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı - Ridvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 40. Garipler Camii'nin bir Hristiyan mabedinden dönüştürülmüş olduğuna dair A. Gabriel'in kaydını nakleden S. Mülayim, Garipler Camii'nin tarihi belgelere göre Danişmend Gazi tarafından 1074 yılında inşa ettirildiğini belirtir. Fakat bu önemli belgeler hakkında bir bilgi vermez. Bk. Selçuk Mülayim, "Garipler Camii", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 381-382. Buhara yakınlarında Hazara Köyü'ndeki günümüzde Diggaran adıyla anılan cami hakkında kapsamlı bir çalışma ve bu camii'nin bir ateş tapınağı ile ilişkilendirilmesi için bk. İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, XVI, (2003), s. 29-59. Ayrıca bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s. 291.

yapılmaktadır. Fakat bunların bir benzetmeden, sanat tarihçileri ve mimarlar arasındaki imalaşmadan öteye geçerek, her bir unsur bütün yönleriyle tasvir edilmeli, yorumlanmalı, farklı mimari ve sanat geleneklerindekiyle karşılaştırılmalı, ilişkileri varsa neden var olduğu yoksa neden olmadığı ortaya konmalıdır. Türklerin Orta Asya'dan başlayarak ilişkide oldukları başka yerleşiklerin mimarisi ve sanatından etkilenip etkilenmedikleri, etkilendilerse bunların boyutları tespit edilmelidir.⁴ Göçebelikten yerleşikliğe kadar Türklerin, dünya tasavvurlarını ve bu tasavvurlarının zaman içinde geçirdiği dönüşümleri mimari ve sanat eserlerine yansıtıp yansıtmadıklarının ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir. Örneğin Türklerin kubbeli yapıları böylesine yaygın bir biçimde benimsemelerinde çadıra benzerliğinin etkisi sanıldığından büyük olabilir.⁵ İlke olarak bir takım kaygılardan uzak, Orta Asya ve Batı Asya'daki Müslüman Türklere ait olduğu kabul edilen bütün eserler bir metin gibi yorumlandığında pek çok sorun kendiliğinden çözülecek, 1192 öncesi Türkiye tarihine ilişkin cevapsız bazı soruların cevaplanması mümkün hale gelebilecektir. Bütün bunlar yapıldığı takdirde ortaya çıkan bilgi farklı disiplinlerce kullanılabilir hale gelebilecektir.

1071-1192 göçebeleşme döneminde Türkiye'de yerleşik Müslüman Türklere özgü kurumların ve bunlara ait yapıların ne zaman ortaya çıktığı meselesi üzerinde pek duran olmadı. Bu dönemde siyasi kurumsal yapılar oluşmazken, diğer kurumsal yapılar siyasi yapıdan bağımsız bir şekilde oluştu. Fakat bunların da ortaya çıkış zamanları belirgin değildir. Türkiye'ye yerleşik Müslüman Türkler göç ettikten sonra siyasi olmayan kurumsal faaliyette bulunmak için ilk defa binalar inşa ettikleri için bu binaların inşa ediliş zamanları ve yaygınlıklarına bakılarak, siyasi olmayan kurumsal faaliyetlerin ne zaman başladığı ve yaygınlaştığı ile ilgili bazı tahminlerde bulunulabilir. Fakat bu da sanıldığı kadar kolay değil, çünkü 1071-1192 yılları arasına tarihlendirilen mimari eserlerin birçoğunun inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bu yüzden arşiv vesikalarında kayıtlı olanları bir kenara bırakırsak geri kalanının dönemlendirilmesi ve hatta tarihlendirilmesi tahmini olarak yapılmaktadır. Birçok yapı da zaman içinde gördüğü tamirlerle özgünlüğünü yitirdiği için tahminler de her zaman sağlıklı olamamaktadır. Özellikle XII. yüzyılın ilk yarısına ait mimari eserlerde bu sorun daha belirginleşmekte, başka kaynaklarca desteklenenler dışında eserlerin güvenilir bir tarihlendirmesi yapılamamaktadır. Sanat ve mimarlık tarihçilerinin de içinde olduğu yerli tarihçiler Müslüman Türklerin XII. yüzyılın başından –bir kısmı XI. yüzyılın sonundan – itibaren mimari eserler verdiklerini iddia etmekte. Ben bunun Müslüman (Türk kökenli yerleşik Müslümanlar da dahil) nüfusun yer aldığı şehirlerde – aynı zamanda olmamak kaydıyla – mütevazı bir şekilde ortaya çıkmaya başladığını ve XII. yüzyılın ortalarından sonlarına doğru zenginleştiğini ve yaygınlaştığını düşünüyorum.

4 Orta Asya'da VII-XIII. yüzyıllar arasında yapılmış camilerin tipolojileri üzerine şu çalışma Batı Asya'da yapılan camilerle karşılaştırma yapabileme imkanı vermektedir: İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7.-13. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005. X. veya XI. yüzyılda yapıldığı sanılan Türkmenabad'daki Çarçuy Camii, eski İran Çar-tak tipi ateş tapınaklarına benzetilmektedir (İbrahim Çeşmeli, *agt.*, s. 226-229). Burada kubbe mimarisinin çadıra benzerliğinden dolayı Türkler tarafından benimsenmiş olabileceğinin düşünülmemesi ilginç bir durumdur.

5 Geniş bilgi için bk. Emel Esin, "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 159-182.

Ara Altun'un bir çalışmasında hazırladığı, XI. yüzyıldan itibaren yıllara göre Türkiye'de inşa edilmiş yapılara ait önemli tablo incelendiğinde bir kanaate varılabilmekte ve 1192 öncesinde inşa edilmiş yapıların XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayılarının artışı burada açıkça gözlenebilmektedir. Bu inceleme yapılırken, A. Altun'un, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapıları tarihlendirirken, pek çok araştırmacı gibi, mümkün olduğunca eskiye tarihleme gayreti içinde olduğu da dikkatten kaçırılmamalıdır. 1071-1192 yılları arasına 11 ulucamii, 2 cami, 5 medrese, 2 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 4 hamam, 4 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 30 yapıdır. 1150-1192 yılları arasına 8 ulucami, 2 cami, 4 medrese, 2 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 2 hamam, 2 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 22 yapıdır. 1170-1192 yılları arasına 4 ulucamii, 1 cami, 1 medrese, 1 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 1 hamam, 1 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 11 yapıdır. 1071-1150 yılları arasından 3 ulucami, 1 külliye (cami ve medrese), 2 köprü, 2 hamam günümüze ulaşmıştır. Üç çeyrek asırda toplam 8 yapıdır. Bunlardan 1 ulucami Danişmendli Begliği, 1 ulucami Kızıl Arslan Begliği, 1 külliye (cami ve medrese), 2 köprü ve 2 hamam Artuklu Begliği coğrafyasındadır. 1 ulucami de Büyük Selçuklular ile ilişkilendirilmektedir. Günümüze ulaşamayanları dikkate alsak bile oldukça ilgi çekicidir ve Türkiye'de XII. yüzyılın ortalarına kadar kurumsallaşmanın durumu ve boyutları hakkında da kabaca bir bilgi verebilir. XII. yüzyılın sonlarına doğru 1170-1192 yılları arasındaki 22 yılda 11 yapı yapılırken 1071-1150 yılları arasında 79 yılda sadece 8 yapı yapılmıştır. 1071-1192 yılları arasındaki yapıların üçte ikiden fazlası XII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Siyasi yapılara göre dağılıma bakacak olursak, 1192 öncesinde Artuklu Begliği'nin coğrafyasında 3 ulucami, 1 külliye (cami ve medrese), 1 medrese, 2 hamam, 4 köprü, toplamda 11 yapı tespit edildi. 1150-1192 yılları arasına 3 ulucami, 1 medrese, 1 hamam, 2 köprü tarihlenmiştir. Toplam 7 yapıdır. 11 yapının yarısından fazlası XII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Danişmendli Begliği'nin coğrafyasında 2 ulucami, 1 cami, 3 medrese, 1 mezar anıt, 1 hamam, toplamda 8 yapı tespit edildi. Danişmendli yapılarının 1175 öncesine ait olduğunu da hatırlatmak gerekiyor. Danişmendli yapılarının neredeyse tamamı 1150-1175 yılları arasına sıkışmıştır. Toplam 30 yapının 19'u Artuklu ve Danişmendli Beglikleri'nin coğrafyasında yer almaktadır. Türkiye Selçuklu coğrafyasında 1 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray toplamda 3 yapı tespit edildi. Geri kalan 7 yapı diğer begliklerin coğrafyalarında yer almaktadır. Urfa Ulucamii'ni kimin yaptırdığı tespit edilemedi. Dilmaçoğlu Begliği'nin coğrafyasından 1192 öncesine tarihlenen 1 ulucami günümüze gelmiştir. Mengüçüklü Begliği'nin coğrafyasından günümüze 1192 öncesine tarihlenen sadece 1 cami ulaşmıştır. Saltuklu Begliği'nin coğrafyasından aynı yıllar arasına tarihlenen 1 ulucami, 1 cami günümüze gelmiştir. Diyarbakır Ulucamii, Bitlis Ulucamii ve Siirt Ulucamii de Büyük Selçuklular ile ilişkilendirilmektedir. Özetlenirse XII. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da inşa edilen yapı sayısı bir yüzyıl öncesinden daha fazladır. XII. yüzyılın ortalarına kadar yapılaşma ise yok denecek kadar azdır.⁶ A. Altun'un çalışmasından 1192 öncesi için çıkan bu sonuçların

6 Bu tespitler için A. Altun'un, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988 kitabına ek olarak konulmuş tablo incelenmelidir. Artuklu Begliği coğrafyasındaki yapıları listeleyen Orhan Cezmi Tuncer 1176 öncesinde 7 cami, 1 meşcit, 2 medrese, 1 hamam, 1 maristan, 4 köprü, 2 saray, 2 kale, toplamda 20 yapı; 1176-1204 arasında ise 4 cami, 2 medrese, 1 hamam, 2 köprü, 1 kale, toplamda 10 yapı tespit

sonraki çalışmalarla değişip değişmediği incelendiğinde, yukarıda bahsettiğimiz Danişmend Gazi'nin inşa ettirdiği kabul edilen Garipiler Camii'nin A. Altun'un tablosunda yer almadığı fark edildi. Bu dikkate alındığında Danişmendli Begliği'nin coğrafyasında siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkışının, XI. yüzyılın son çeyreğine çekilmesi gerekmektedir. Bu coğrafyadan günümüze ulaşamayan bunun gibi başka yapılar da olabileceği iddia edilmektedir.⁷ Bu yapıların günümüze ulaşamamasının ne anlama geldiği üzerinde de daha sonra durulacaktır. Buradaki değerlendirme, harabe halinde de olsa günümüze ulaşan yapılar üzerinden yapılmaktadır. Bu arada günümüze ulaşabilen yapılar esas alındığında, onun listesindeki yapılabilecek eklemelerin ve çıkarmaların genel durumu değiştirecek boyutlarda olmadığını, hatta A. Altun'un 1192 öncesine tarihlendirdiği bazı yapıların bu döneme ait olmadıklarını belirtmek gerekiyor. Bunlardan cami ve medreselerin inşa zamanlarının sağlamaları elden geldiğinde aşağıda yapılacaktır. Bu kısımda A. Altun'un çalışmasına müdahale edilmediğini, genel olarak yapı yapabilme gücü ve ekonomik durum hakkında da kabaca bir bilgi verdiğini düşündüğümüz için cami ve medrese ile birlikte diğer yapıların sayılarına da yer verildiğini hatırlatmak gerekiyor. A. Altun'un listesinde sadece cami ve medreselerin periyodik dağılımına bakacak olursak 1071-1150 yılları arasına tarihlenen 3 ulucami ve 1 külliye bulunmaktadır. Toplam 4 yapıdır. Ulucamilerden birinin Büyük Selçuklular ile ilişkilendirildiğini de unutmamak gerekiyor. 1 ulucami de Danişmendli Begliği coğrafyasındadır. 1150-1192 yılları arasına tarihlenen 8 ulucami, 2 cami ve 4 medrese bulunmaktadır. Bunlar, toplam 14 yapıdır.

Bu tespitlerden sonra meseleyi biraz daha tafsilatlandırabiliriz. Begliklerin bazı siyasi olmayan kurumsal yapıları himaye ettikleri bilinmektedir. Kurumsal niteliklerinden dolayı da özellikle inşa ettirdikleri camiler ve medreseler önem arz etmektedir. Beglerin himayelerinin veya inşa faaliyetlerinin, şehirlerin ele geçirilmesi ve bu şehirlere yerleşik Müslüman nüfusun gelmesiyle başlamış olması gerekir. Şehirlerin ele geçirilişine dair kaynaklarda yetersiz de olsa malumata rastlanmakta, fakat yerleşik Müslümanların Anadolu'ya ve bu şehirlere ne zaman geldiklerine dair malumat bulunmamaktadır. Yapıların inşa tarihleri bir ipucu verebilir, fakat daha önce de ifade edildiği gibi, begliklerin XII. yüzyılın ilk yarısına kadar inşa ettirdikleri yapılarının çoğunun inşa kitabeleri günümüze gelmemiştir. Geriye ancak varsa vesikalardaki malumata yoksa sanat tarihçilerinin ve mimarların yapıların özelliklerinden hareketle yaptıkları tahminlere başvurmak kalıyor. Bu tahminlerde de ihtilaflar vardır. Üstelik her bir begliğin mimarisi ve sanatına dair somut bir üslup da henüz tespit edilebilmiş değildir. Bu yapıların inşa kitabelerinin olmamasının açıklanabilir bir nedeni olduğunu ve çok da ilginç ipuçları verdiğini düşünüyorum. Fakat alanımın sınırlarını aştığı ve yeterince veri olmadığı için şimdilik bu konuda bir kanaat izhar etmenin doğru olmadığını düşünüyorum.

etmiştir. Bk. Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)", *I. Uluslar Arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, II, ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s. 146-148.

7 S. Solmaz, *Danişmendname*'den hareketle Danişmend Gazi başta olmak üzere ilk Danişmendli beglerinin imar faaliyetlerine dikkat çekmektedir (Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 268). Destansı bir metin olan *Danişmendname*'deki ilk Danişmendli beglerinin imar faaliyetine dair malumat, eserin kaleme alındığı XIII. yüzyıldaki yapılaşmaya bakılarak verilmiş olabilir.

Bu görüşler doğrultusunda begliklerdeki yapılaşmayı inceleyebiliriz. Danişmendli Begi Muhammed'in (1135-1142), Kayseri'de bir bölge ayırıp daha önceki yapılardan aldığı malzemeyle birtakım yapılar yaptırdığını Suryani Mihail nakletmektedir.⁸ Bunların ne tür yapılar olduğu bilinmiyor, fakat aynı şehirde kiliseleri de yıktırdığını belirtmesinden, bu yaptırdığı yapıların Müslümanların kullanacağı dini yapılar olduğu tahmin edilebilir. 1206 tarihli, mevcut kitabesi tamir kitabesi olarak değerlendirilen Kayseri Ulucamii'ni (Cami-i Kebir) de onun yaptırdığı iddia edilmektedir.⁹ Ahmed Nazif'in (1860-1915), Cami-i Kebir'i Melik Muhammed'in yaptırdığı kanaatine, bugüne gelmemiş camiin kible yönünde olduğu kabul edilen "Melik Gazi Medresesi" ile ilişkilendirerek vardığı anlaşılıyor. Ayrıca o, Melik Gazi'nin (Muhammed) medresenin avlusunda da medfun olduğunu iddia etmektedir.¹⁰ Yine 1210 tarihli kitabesi bazı araştırmacılar tarafından tamir, bazılarınca da inşa kitabesi olarak değerlendirilen Kayseri'deki Külük Camii ve Medresesi'nin de Danişmendli Begliği döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹¹ Halil Edhem, 1210 tarihli Külük Camii ve Medresesi'nin kitabesini inşa kitabesi olarak değerlendirmiştir. Bu kitabedeki "amera" fiilini "inşa etti" olarak tercüme eden Halil Edhem, Kayseri Ulucamii'nin kitabesinde geçen "amera" fiilini ise "tamir etti" olarak tercüme etmiştir. Daha sonraki araştırmacıların da bu kitabe ve farklı kitabelerde geçen "amera" fiili ve onun türevlerine rastgele anlamlar vermeye devam ettikleri dikkati çekmektedir. Kitabelerde geçen fiiller üzerine titiz bir çalışma henüz yapılmış değildir.¹² İnşa ve tamir kitabesi olmayan Niksar

- 8 Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944, s. 103.
- 9 Camiin kiliseden dönüştürüldüğüne dair mahalli rivayetlerin yersizliğine ve kiliseye dair hiçbir özelliğin bulunmadığına A. Gabriel dikkat çekmekte ve XII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Bk. Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, çev. Ahmed Akif Tütenk, Güneş Matbaacılık, Ankara 1954, s. 39-41. Bu ulucamii (Cami-i Kebir) Melik Muhammed'in yaptırdığını, 1331 (1915)'de ölümünden çok sonra basılan eserinde Ahmed Nazif ilk defa dile getirmiştir (Ahmet Nazif, *Kayseri Tarihi (Mirat-ı Kayseriyye)*, Sadeleştiren Mehmet Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri 1987, s. 14). Bu konuda benzer bir görüşü ileri süren Halil Edhem'in (1861-1938), 1334 (1918)'te basılan kitabının medhalinde Ahmed Nazif'in basılmamış mezkur eserini gördüğü kaydı dikkate alınırsa onun bu görüşü Ahmed Nazif'ten aldığı ya da Ahmed Nazif'in kitabını görmeden Kayseri Şer'iyye Sicili'nde geçen Melik Gazi Medresesi ve türbesine dair kayıtlardan benzer bir görüşe ulaştığı, daha sonraki araştırmacıların da Ahmed Nazif'in eseri ortaya çıkıncaya kadar Halil Edhem'in bu naklini sahiplendikleri tespiti yapılabilir. Onun değerlendirmeleri için bk. Halil Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334, s. 17-19, 29-30. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Alev Çakmakçoğlu Kuru, *Fetih'ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, İlköz Matbaası, Ankara 1998, s. 33-52; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 70-89. Kayseri'de Melik Gazi'ye ait olduğu tahmin edilen başka bir türbe de vardır (Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 316-317).
- 10 Ahmet Nazif, *age*, s. 14, 18. Melik Muhammed ile ilişkilendirilen bu medrese hakkında arşiv kayıtları aşağıda verilecektir.
- 11 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, s. 16-17; Erol Yurdakul, *Kayseri Külük Camii ve Medresesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 69-75. Ayrıca mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Alev Çakmakçoğlu Kuru, *Fetih'ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, s. 182-206; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 90-111. Medrese için bk. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 12-16.
- 12 Halil Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, s. 32-35. İnşa kitabesi olarak alanlar için bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 295, dipnot 1305.

Ulucamii'ni de bazı araştırmacılar XII. yüzyılda Danişmendliler tarafından inşa edildiğini kabul etmekte. ¹³ Son bir araştırmada bu camii XIII. yüzyılda inşa edildiği iddia edilmektedir. ¹⁴ Niksar'daki bir diğer cami olan Cin Camii'nin 1160 tarihli kitabesi ise günümüze kadar gelmiştir. ¹⁵ Bu cami ile mukayese edildiğinde daha görkemli ve sağlam ulucamilerin orijinal halleri ve inşa kitabeleri depremler sebebiyle günümüze ulaşmazken, bu mütevazı yapının iddia edilegelen depremleri atlatarak günümüze ulaşması konunun uzmanları tarafından açıklanması gereken bir durumdur. Sivas Ulucamii'ne gelince 1187 (veya 1197) tarihli kitabesi modern dönemde tamir edilirken ortaya çıkmıştır. ¹⁶ Kitabelerdeki bir fiile ve aynı fiilden türeyen isimlere rastgele anlam verme burada da görülmektedir. Araştırmacıların neredeyse tamamı “emera bi imaretin...” ifadesi bulunan bu kitabeyi tamir kitabesi olarak değerlendirmişler ya da kitabeyi hiç dikkate almamışlardır. M. Zeki Oral kitabedeki bu ifadeye “inşa etti” anlamını vermiştir. ¹⁷ Araştırmacıların inşa ve tamir kelimelerinin kullanımında tutarlı bir tavır sergilememeleri dikkat çekicidir. Tokat'taki Garipler Camii hakkında yukarıda bilgi verildi. Medreselere gelince araştırmacılar Kayseri Ulucamii'nin yanında, günümüze ulaşmamış, Melik Muhammed Gazi'nin inşa ettirdiği bir medresenin olduğunu iddia etmektedirler. Kayseri'de Melik Muhammed Gazi Medresesi olduğu arşiv kayıtlarında sabittir. Vakfının gelirleri hakkındaki malumat 1570 tarihli Kayseriye Livası Tahrir Defteri'nde yer almaktadır. ¹⁸ Fakat medresenin yeri belli değildir. Niksar Kalesi'ndeki Yağbasan Medresesi'nin 1157 tarihli kitabesi bugün elde olmamakla birlikte, 1906 yılında Halil Edhem bu kitabeyi görmüş ve Van Berchem de yayınlamıştır. ¹⁹ Bu medreseye

13 Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 10-19; Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 14; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 306-320.

14 Ayşe Denknalbant, “Niksar Ulucamii Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, 40, (2013), s. 9-32.

15 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayeti, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1927, s. 61-62; Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, s. 20-24; Baha Tanman, “Danişmendliler (Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 476; Hüsrev Subaşı, “Bazı Niksar Kitabeleri Hakkında Tesbit ve Düşünceler”, *Danişmendli Döneminde Niksar'da Tıp Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Niksar Belediyesi, Niksar 2001, s. 123-124. Hatta Tanman camiiin özgün özelliklerini koruduğunu belirtiyor.

16 Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, (1991), s. 15, dipnot 1. Mimarlık ve tezmini sanatlar yönünden değerlendirmeler için bk. Kurt Erdmann, “XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu”, *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 146-147; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 253-265. Camiiin dönemi hakkında mütereddit tutum O. Aslanapada görülmektedir. Bk. Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 17-19.

17 M. Zeki Oral, “Konya'da Ala üd-din Camii ve Türbeleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I-IV, (1956), s. 150, dipnot 39.

18 *1570 (Hicri 976) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri*, yay. Mehmet İnbaşı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri 2009, s. 35, 43. “Melik Muhammed Gazi Medresesi” vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 202. Ayrıca bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 301. Bu medreseden bahsederken Melik Gazi'nin türbesinin burada olduğunu belirten S. Solmaz daha sonra başka bir Melik Gazi türbesinden söz etmektedir. Krş. Sefer Solmaz, *agt.*, s. 316-317.

19 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, s. 59-60; Aptullah Kuran, *Seçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 10; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, s. 15-16. Tarihi bilgi ve görüşler için bk. Sefer Solmaz, *agt.*, s. 301-305. “Yağbasan Medresesi” vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. *387 Numaralı*

benzerliği ile dikkati çeken Tokat Çukur Medresesi'nin de Yağbasan (1142-1164) tarafından 1157-1166 yılları arasında inşa ettirildiği tahmin edilmektedir.²⁰ 984/1576 tarihli Evkaf Defteri'ndeki "Vakf-ı Medrese-i Yağbasan ki Çukur Medrese demekle meşhurdur" kaydı medresenin adı ve yaptıranı hakkında yeterli malumatı vermektedir.²¹ Bu özgün medreselerin, daha sonra Selçuklu, İlhanlı, Beglikler ve Osmanlılardaki merkezi kubbeli medreselerin öncüsü olduğu kabul edilmektedir.²² Bu yapıların oldukça mütevazı yapılar olduklarına ve daha sonraki dönemlerde tamir ettirilirken özgün hallerini yitirdiklerine dikkat etmek gerekmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi, Danişmendli Begliği coğrafyasındaki Külük Camii ve Medresesi, Niksar Ulucamii, Sivas Ulucamii'nin XII. yüzyılın ilk evresine tarihlendirilmeleri bir delile dayanmadan sadece tahmini olarak yapılmaktadır. Danişmendli Begi Muhammed'in Kayseri'de yapılar yaptırdığına dair Suryani Patrik Mihail'in kaydı dışında bir de arşiv kaydı bulunmaktadır. Fakat bu yapıların günümüze gelip gelmediğini bilmiyoruz. XIII. yüzyılın başında yerine yenisinin yapılmasına gerek duyulmuş olabilir. Kitabesinde kullanılan fiil bunu ifade ediyor olabilir. Bu yapının kitabesini araştırmacıların ekserisi tamir kitabesi olarak değerlendiriyor, fakat bu inşa kitabesi olabilir. Günümüze gelmemiş olsa da Melik Muhammed'e ait bir medrese ve belki bir camiinin olması önemlidir. Bu da Türkiye'de bilinen ilk medrese olmalıdır. Tahminler değil, camilerin inşa kitabelerinin olmaması dikkate alındığında ve daha sonraki yıllara ait kitabeler de tamir değil de inşa kitabesi olarak değerlendirildiğinde, Kayseri ve Tokat dışında Danişmendli Begliği coğrafyasında yapılaşma XII. yüzyılın ortalarında görülmeye başlamaktadır. İnşa kitabelerinin olmaması dikkate alınmadığında, mevcut kitabeler de tamir kitabesi olarak değerlendirildiğinde, vakayinamelerdeki ve vesikalardaki muğlak da olsa bazı malumat dikkate alındığında, asıl olarak da sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin yaptıkları tahminler göz önünde bulundurulduğunda da yapılaşma XI. yüzyılın sonlarına doğru başlamaktadır. Yerli araştırmacıların neredeyse tamamının bu ikinci durumu kabul ederek yazılar kaleme aldıklarını belirtmek gerekiyor. Bu dönemler bize, şehirlerde bu yapılardan faydalanan yerleşik Müslümanların ve onlara ait siyasi olmayan kurumların görülmeye başladığı zaman hakkında bir bilgi vermektedir. Kurumsal yapıların etkinliği ve yaygınlığının boyutlarını bilmesek de, bu, Müslümanların günlük hayatta İslamın en azından belli hükümlerine bağlı olduklarını gösterir. Bu, Danişmendli Begliği'nin genel durumu hakkında kesin bir bilgi vermez, fakat Melik Muhammed'in yerleşikliğe daha yakın

Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 550.

20 Aptullah Kuran, *Türkiye'de Mimarlık*, s. 13; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, s. 16-18. Bu medrese hakkında yeni ve kapsamlı bir çalışma için bk. Işık Aksulu, "Tokat Çukur Medresenin Yeni Bulgular Işığında Mimari Yapısının Değerlendirilmesi", *Yeni İpek Yolu*, X, (2007), s. 63-76. Kitabesi için bk. Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VI/34, (1331), s. 587-589. Daha sonra İsmail Hakkı mevcut kitabenin 645/1248 tarihli tamir kitabesi olduğunu tespit etmiştir. Bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *age.*, s. 3-4. "Yağbasan Medresesi" vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. 387 Numaralı *Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, II, s. 435, 452. Tarihi bilgi ve görüşler için bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 305-307.

21 Sefer Solmaz, *agt.*, s. 306.

22 Aptullah Kuran, *Türkiye'de Mimarlık*, s. 4-5.

olduğunu gösterir. Danişmendli Begliği'nde yerleşik Müslümanların öne çıktığı gibi bir izlenim edinilse de onların meşruiyet zemininin büyük ölçüde Türkmenler olduğunu düşünüyorum.

Tokat'taki XI. yüzyılın sonlarına ait olduğu kabul edilen Garipler Camii XII. yüzyılın ortalarına kadar bir istisna kabul edilse bile, 1071 sonrası yerleşik Müslüman Türklere ait ilk camii Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki bir şehirde ortaya çıkması ilgi çekicidir. Bu, siyasi olmayan kurumsal yapının ortaya çıkış zamanına da işaret etmektedir. Eğer bu camiler yaygın idiyse, Danişmendli Begliği'nin beglik olduğunda hiç şüphe olmayan ilk evrelerinde bile siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkabildiğini, siyasi olmayan kurumsal yapıların, siyasi kurumsal yapı ile paralel olarak ortaya çıkmadığını ve onunla doğrudan ilişkili olmadığını ortaya koyar. Özellikle cami, karmaşık olmayan, fakat temel bir kurum olduğu için Müslümanların yaşadığı herhangi bir yerde siyasi yapıdan bağımsız olarak ortaya çıkabilir ve varlığını sürdürebilir. Melik Muhammed'in Kayseri'de yaptırdığı medrese XII. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'de yapılmış ilk medrese ise medreseler camilere göre biraz daha geç ortaya çıkmış demektir. Bu, Danişmendli Begliği coğrafyasında ilmi faaliyetlerin Kayseri şehri ile sınırlı olarak başladığına delil olabilir. Bundan sonra medreseler XII. yüzyılın ikinci yarısında yine Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat ve Niksar'da inşa edildi. Bu, bize tedris faaliyetinin başlangıcı ve yaygınlaşma dönemleri hakkında da bir bilgi verebilir. Bu sorgulama aşağıda diğer bölgeler için de yapılacaktır.

Artuklu coğrafyasında, Türkiye'nin diğer bölgeleri ile hatta Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki bölgelerle karşılaştırıldığında, Müslüman dünyaya yakın olması, muhtemelen daha fazla Müslüman yerleşik nüfusu barındırması sebebiyle, divan teşkilatına bir gönderme yapmayan saraya²³ daha erken, siyasi olmayan kurumsal yapılardan camilere ve medreselere daha fazla rastlanmaktadır. Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde cami inşasının çok eskilere dayandığı bilinmektedir. VII. yüzyılda Müslümanlar bölgedeki bu şehirleri ele geçirdiğinde camiler inşa ettirmeye başlamışlardı. Bu ilk camiler muhtemelen basit ve ihtiyacı karşılamak amaçlı yapılmıştı.²⁴ Cami inşa faaliyeti Müslümanların yaşadığı bu şehirlerde daha sonra da devam etmiş olmalı. Bunların bir kısmı Artuklu Begliği döneminde de belki hala ayaktaydı.²⁵ Sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin, bölge şehirlerinde XII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceklerini iddia ettikleri, fakat inşa tarihlerine dair hiçbir bilgi olmayan camilerin bir kısmı daha önceki dönemlerde inşa edilmiş camiler olabilir. Medreselere gelince Artuklu Begliği hakimiyeti öncesinde bölgede medreselerin varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen tedris faaliyeti camilerde yürütülüyordu.²⁶

23 İbnü'l-Ezrak eserinde yer yer Artuklu sarayına gönderme yapmaktadır. Bk. İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 87 vd.

24 Yer yer camilere gönderme yapılmaktadır. Bk. El-Belazuri, *Fütuhu'l-büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 246 vd.

25 Orhan Cezmi Tuncer, Artuklu şehirlerindeki yapıların banileri ve inşa tarihlerine ait kaynak vermeden bir liste hazırlamıştır. Bk. Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)", II, s. 138-145.

26 Nasrüddevle Ahmed b. Mervan'ın (1011-1061) veziri Ebu Nasr Ahmed b. Yusuf es-Seliki el-Menazi el-Katib'in şahsi kütüphanesini Diyarbakır Camii ve Meyyafarikin Camii'ne vakfetmesi, camilerin o dönemde tedris ve araştırma faaliyetlerinde de kullanıldığını gösterir (Eyüp Tanrıverdi, "X. ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili

Artuklu Begliği dönemi cami ve medreselerine daha yakından bakacak olursak, A. Kuran'ın tespit ettiği Artuklu medreseleri arasında adları geçmeyen, A. Altun'un, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğini tahmin ettiği, medresenin de içinde olduğu iki yapı topluluğunu burada zikrelelim. Kalıntıları günümüze gelmiş olan cami ve medreseden oluşan Mardin Eminateddin Külliyesi bunların ilkidir.²⁷ İkincisi Mardin'de A. Altun'un Necmeddin Külliyesi olarak adlandırdığı Cami-i Asfer ve Medresesi'nden oluşan külliye'dir.²⁸ Kitabeleri ve inşa tarihlerine dair bir kayıt da olmayan bu iki külliye'den başka Mardin'de XII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen ve yine zayıf rivayete dayanarak Hüsameddin Timurtaş (1122-1154) tarafından yaptırıldığı iddia edilen, fakat günümüze ulaşmayan Mardin Hüsamiye Medresesi zikredilebilir.²⁹ Mardin'deki bu üç külliyenin

ve Edebiyatı Çalışmaları", *I. Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır*, ed. Kenan Ziya Taş – Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, s. 475). Bu kayıt aynı zamanda XI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır ve Meyyafarık'ında camilerin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu camilerin Artuklu dönemine intikal edip etmediği de araştırılmalıdır.

- 27 Ara Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 14-20. A. Altun da Ali Emiri'ye dayanarak böyle bir iddiada bulunmaktadır. Eminateddin Külliyesi hakkındaki bilgi kaynağının XVI. yüzyılda kitabını yazan Katip Ferdi olduğu zikredile gelse de Katip Ferdi böyle yapı ve yapı topluluğu ile ilgili bir bilgi vermez. Katip Ferdi'nin kitabına şerh düşen ve Abdüsselam Efendi'nin (1789-1843) kitabını kaynak alan (Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2007, s. 44) ve eseri 1913 yılında neşreden Ali Emiri, bu Maristan'dan (Bimaristan) bahsetmektedir. Bk. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, naşir Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006, s. 59, dipnot 14. Abdüsselam Efendi, "Eminüddin'in medrese yaptırdığını, fakat tamamlamadığını" ve "Eminüddin Camiinin Bimaristan olarak anıldığını" kaydetmektedir. Bimaristan'ın evkaf kaydı için bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 116. N. Göyünç de Necmeddin İlgazi'nin (1108-1122) kardeşi Eminateddin için bu Bimaristan'ı yaptırdığı "söylentisini" esas almakta ve Abdulgani Efendi'nin bu Bimaristan'ı gördüğünü belirtmektedir. Abdulgani Efendi, 1929-1935 yılları arasında tamamladığı ve Mardin Müftüsü Abdüsselam Efendi'yi esas aldığı kitabının camiler bahsi altında, "Eminüddin Camiinden" bahsetmekte ve "onu Necmeddin İlgazi kardeşi Eminateddin için değil, Sökmen b. Artuk yaptırmıştır" diyerek diğer verilen bilgilerle çelişen bilgi vermektedir. Medreseler bahsi altında da "Eminüddin Medresesi Eminüddin Camii ile birlikte yapılmıştır" diye bir nakilde bulunmaktadır. Bimaristan ismini o da kullanmamıştır (Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 227, 238). Ben bu tespitleri yaptıktan sonra sözü edilen "Bimaristan" ile ilgili – bazı eksiklikleriyle birlikte – benzer tespitlerin yapıldığı şu araştırma elime geçti: Sarper Yılmaz, "Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 18, (2014), s. 21-40.
- 28 A. Altun, N. Göyünç'ün "Necmeddin Gazi Mescidi" kaydındaki ismi Necmeddin İlgazi (1108-1122) olarak anlamıştır. Ortada bir yanlış anlama vardır. Bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimari'si*, s. 21-2. N. Göyünç, XVI. yüzyıla ait belgelerde Necmeddin Gazi Mescidi'nin geçtiğini belirtiyor (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 109). Fakat bunun hangi Necmeddin Gazi'ye ait olduğu belli değildir (998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zül-Kadiriyye Defteri (937/1530), I, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 34). Artuklu Begliği'nin Mardin kolunda Necmeddin lakabına sahip üç, İlgazi'ye de sayarsak dört beg bulunmaktadır. Özellikle Gazi ismiyle anılan iki beg vardır: I. Necmeddin Gazi (1239-1259), II. Necmeddin Gazi (1294-1312). Bu son ikisinden birinin olma ihtimali daha yüksektir.
- 29 A. Altun ve onu takip eden sanat tarihçileri Hüsamiye Medresesi'nin varlığını Katip Ferdi'nin kaleme aldığı ve Ali Emiri'nin notlar düşerek 1913 yılında neşrettiği kitaptan öğreniyorlar. Bu kitap incelendiğinde, Katip Ferdi, Hüsameddin Timurtaş hakkında bilgi verirken böyle bir medresenin varlığından söz etmemektedir. Kitabın naşiri Ali Emiri bu bahse dipnot düşerek, XIX. yüzyılda yaşamış Mardin Müftüsü Abdüsselam Efendi'nin (ö. 1843) Hüsameddin Timurtaş'ın cami ve medrese yaptırdığı ve vakıf tayin ettiğine dair zayıf rivayetini (Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 46) esas alarak böyle bir medresenin olduğunu iddia etmektedir (Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 61, dipnot 16). Halbuki Katip Ferdi Mardin'deki Hüsamiye Medresesi'ni, kendisinin el-Melik el-Mansur olarak kaydettiği (kronolojik hatalar yaptığı için kimden bahsettiği tam olarak anlaşılamayan), Ali Emiri'nin dipnotunda verdiği vefat tarihinden II. Necmeddin Gazi (1294-1312) olduğu tahmin edilen begin

zayıf ve yeterince tetkik edilmemiş kayıtlara dayanılarak yapılan dönemlendirmelerine temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Bu yapılar XII. yüzyılın ilk yarısına ait yapılar olmayabilir. Bir kısmı daha geç dönemlere ait olabilir. İnşa kitabesi günümüze ulaşmadığı için Artuklulara ait olup olmadığı belli olmayan, fakat camiin iç avlu duvarında yer alan, tarihinin okunuşunda ihtilaf olan, Artuklu Begi Fahreddin Karaarslan'ın (1144-1166) bazı vergileri kaldırmasıyla ilgili kitabeden hareketle inşa dönemi hakkında tahminlerde bulunulan Harput Ulucamii'ni burada sadece zikretmekle yetinelim.³⁰ Bani kitabesine göre Necmeddin Alpi'nin (1154-1176) yaptırdığı bilinen, İbnü'l-Ezrak'ın verdiği malumata göre 1157 yılında yapıldığı tahmin edilen Silvan (Meyyafarikin) Ulucamii burada zikredilmesi gereken camilerden bir diğeridir.³¹ Günümüze gelmeyen, fakat İbnü'l-Ezrak'ın 1174 yılında bir vesileyle varlığını haber verdiği Meyyafarikin'deki medreseyi³² de burada zikretmek gerekiyor. Artık Artuklu Begleri imar faaliyetlerine önem vermeye ve Müslim-gayrimüslim bütün yerleşiklerin teveccühünü kazanmaya başlamışlardır.³³ Minare inşa kitabesine istinaden 1176 tarihinde inşa edildiği tahmin edilen, medresesi günümüze gelmemiş Mardin Ulucamii ve Medresesi bahsedilmesi gereken diğer bir külliye'dir.³⁴ Mardin'deki Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi inşa kitabesi olmayan, 1154-1184 yılları arasında yapıldığı tahmin edilen bir medresedir.³⁵ Türk göçleri öncesinde de Müslüman nüfusu barındıran Mardin, Meyyafarikin (Silvan), Hısn Keyfa, Harput şehirlerinde Artuklu hakimiyeti altındayken XII. yüzyılın ortalarına kadar kesin olarak tarihlendirilmiş bir yapı görülmezken, XII. yüzyılın ikinci yarısında kitabeler ve başka kaynaklarca desteklenmiş yapılar görülmeye başlamakta, mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden zenginleşme dikkati çekmektedir. Bunun Danişmendli Begliği'nin hakimiyet alanı

kardeşinin yaptırdığını nakletmektedir (Katip Ferdi, *age.*, s. 73, 75). N. Göyünç de bu bilgileri karıştırmış, Hüsamiye Medresesi'ni, Abdulgani Efendi'ye istinat ederek (Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 47) Hüsameddin Timurtaş'ın yaptırdığını sanmış ve Katip Ferdi'nin bu Hüsamiye Medresesi'ni kimin yaptırdığına dair naklini dikkate almamıştır (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 115). Sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin esas aldığı A. Altun'un çalışması için bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 265.

- 30 Bu camiin vergi kitabesi ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalardaki bilgilerin özeti ve tarihi değerlendirmesi için bk. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 34-44. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Ara Altun, "Harput Ulu Camii'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, V, (1972-1973), s. 79-94; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 46-69.
- 31 Tarih tespiti ve kitabe hakkında değerlendirmeler için bk. Hüseyin Karaçam, *agt.*, s. 140-143. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Ara Altun, "Artuklular (Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 418; Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 44-60; Mustafa Güler, *agt.*, s. 185-213.
- 32 İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 165-166.
- 33 İbnü'l-Ezrak, Necmeddin Alpi'nin imar faaliyetleri hakkında bilgi verir. Bk. İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 136-137, 147-149, 165-166. Suryani Patrik Mihail de Hristiyanlara iyi davrandığı ve onların teveccühünü kazandığını belirtir. Bk. Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, s. 245.
- 34 Ara Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX, (2006), s. 191-220; Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 61-75; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 278-281, 296. Kitabe için bk. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 143-146.
- 35 Ali Emiri kaydı için bk. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 62-63, Ali Emiri notu 18. Evkaf kaydı için bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 114. Ayrıca sanat tarihi açısından değerlendirme için bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 115-121; Oktay Aslanapa, *Anadoluda İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 77-78.

hariç Türkiye'nin genelindeki duruma benzemesi, üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Burada ilginç olan husus, yerleşik Müslümanların daha yoğun olduğu bir bölge olan güneydoğu bölgesinde beglik idaresindeki yapılaşmada da benzer sürecin yaşanmış olmasıdır. Artuklu Begliği'nin özgün yapılaşmasının XII. yüzyılın ikinci yarısında başladığı anlaşılıyor. Her ne kadar İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin'de imar faaliyetlerini Necmeddin İlgazi (1108-1122) ile başlatsa da İlgazi ve haleflerinin bu konuda yaptıkları hususunda sessiz kalmasına bakıldığında durumun naklettiği gibi olmadığı anlaşılıyor. Üstelik Necmeddin İlgazi, Meyyafarikin'de bütün vergileri de kaldırmıştı.³⁶ Vergi alamayan Artuklu ileri gelenlerinin imar faaliyetinde de bulunamayacağı açıktır. Anlatımına bakılacak olursa Artuklu Begliği'nin hakimiyeti öncesinde bölgenin genelinde hayat şartları çok kötüydü. Durumun düzelmesinin zaman aldığı anlaşılıyor. İbnü'l-Ezrak da Hüsameddin Timurtaş'ın (1122-1154) son dönemleri ve Necmeddin Alpi (1154-1176) dönemleri olaylarını anlatırken imar faaliyetlerinden tekrar söz etmeye başlamaktadır. Bu da XII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Artuklu yapılaşması ile örtüşmektedir.

Diğer begliklerin hakimiyeti altındaki şehirlere bakacak olursak, Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde, 1095'lerden 1183 yılına kadar Yinaloğulları Begliği'nin hakimiyeti altında kalan Diyarbakır (Amid) şehrinde bu beglik³⁷ dönemine ait kitabesi inşa kitabesi olarak kabul edilen iki cami günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan ilki Kale Camii'nin, kitabelerinden hareketle Yinaloğulları döneminde yapıldığı kabul edilmekle birlikte, 1160 tarihli olan da dahil camiin kitabeleri okunduğunda inşa veya tamire dair bir kaydın yer almadığı görülmektedir.³⁸ “Mescid-i Şedda'daki” (Hz. Ömer Camii) Ebu Ali el-Hasan b. Ahmed. b. Nisan'a ait kitabe inşa kitabesi olarak kabul edilmekte ve tarihteki eksikler tamamlanarak 1145-1154 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.³⁹ Diyarbakır Ulucamii ise Sultan Melikşah'a ait 1091 tarihli kitabesi inşa kitabesi olarak değerlendirilerek O. Aslanapa tarafından bir Büyük Selçuklu yapısı olarak kabul edilmiştir.⁴⁰ 1095'lerden sonra Dilmaçoğlu Begliği'nin hakimiyetine giren, XII. yüzyıl boyunca

36 İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 32.

37 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, neşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Darü'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut 1974, s. 268. Ayrıca geniş bilgi için bk. Adnan Çevik, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yinaloğulları”, *Türkler*, VI, ed. H. Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

38 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Diyarbakır Belediyesi, Ankara 1996, s. 157, 269; Kitabeler ve mimari açıdan değerlendirme için bk. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 35-42.

39 Şevket Beysanoğlu, *age.*, s. 267-269; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996, s. 63-69. Burada olduğu kitabelerde geçen “...bi amelihi...” ifadesine araştırmacılar bazen “inşa” bazen “tamir” anlamı vermekteler. Hatta bir araştırmacı farklı yerlerde geçen bu ifadeye iki farklı anlam verebilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kitabelerin dili üzerinde bir araştırma yapılması gerekmektedir.

40 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 2. M. Akok da 1091 tarihli kitabeyi Aslanapa'dan önce inşa kitabesi olarak değerlendirmişti. Kitabeleri ve geniş bir değerlendirme için bk. Mahmut Akok, “Diyarbakır Ulucamii Mimari Manzumesi”, *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 113-140. Kitabeleri bir arada görmek için bk. Şevket Beysanoğlu, *age.*, s. 255, 277-288. 1091 tarihli kitabeyi tamir kitabesi olarak değerlendirenler için bk. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 38-44; Ahmet Çakmak, “Diyarbakır Ulucamii”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, s. 96-97. Bu kitabede de “...bi amelihi...” geçmekte ve araştırmacılar bu ifadeye “inşa” veya “tamir” anlamı vererek iki farklı görüş ortaya koymuşlardır.

da onların hakimiyetinde kalan Bitlis'teki⁴¹ ulucamii kimin yaptırdığı bilinmemektedir. 1150 tarihli Ebu'n-Nazr Muhammed b. el-Muzaffer b. Rüstem'e ait tamir kitabesi⁴² dikkate alınırsa bu tarihten önce inşa ettirilmiş olmalıdır. Aslanapa bu camii, bir Dilmaçoğlu beginin inşa ettirmiş olabileceğini iddia etmiştir.⁴³ 1095'lerden sonra Kızıl Arslan Begliği'nin hakimiyetine giren, XII. yüzyılın ortalarına kadar bu begliğin hakimiyeti altında kalan Siirt'teki⁴⁴ ulucamiin de inşa kitabesi bulunmamaktadır.⁴⁵ Aslanapa bu camiinin minaresinin kaidesindeki Irak Selçuklu Sultanı Muğiseddin Mahmud'a ait 1129 tarihli tamir kitabesinden hareketle bu tarihten önce inşa edilmiş bir Büyük Selçuklu yapısı olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁶ Görüldüğü gibi Artuklu Begliği dışında Anadolu'nun güneydoğusunda hakimiyet tesis etmiş begliklerin mimari faaliyetleri hakkında Yinaloğulları Begliği'ne ait bir istisna dışında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Anadolu'nun doğu bölgesindeki Saltuklu Begliği hakimiyeti altındaki şehirlerde XII. yüzyıla ait olduğu kabul edilen yapılardan Erzurum Kale Mescidi ve Erzurum Ulucamii günümüze ulaşmıştır. Kale Mescidi'nin inşa kitabesi mevcut değildir. Kale içindeki, Saltuklu Begi Gazi b. Ebi'l-Kasım'ın inşa ettirdiği kabul edilen Tepsî minaredeki kitabeyle istinaden 1124-1132 yılları arasında yapıldığı iddia edilmektedir.⁴⁷ Erzurum Ulucamii ise H. F. B. Lynch'in ve Mehmed Nusret'in gördüğü cami duvarına asılmış levha kitabeye göre Ebu'l-Feth Melik Muhammed tarafından 1179-1180 yılında inşa ettirilmiştir.⁴⁸ Camii yaptıran Nasıreddin Muhammed, İzzeddin Saltuk'un oğludur ve 1168-1196 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁴⁹ Anadolu'nun doğusundaki diğer bir beglik olan Mengüçüklülerin hakimiyetindeki Divriği'de XII. yüzyıla ait olduğu kesin olarak bilinen bir cami günümüze kadar gelmiştir. Kale Camii inşa kitabesine göre Ebu'l-Muzaffer Şehinşah b. Süleyman

41 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, s. 268-269; Adnan Çevik, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 125-126.

42 Tamir kitabesi için bk. Korkmaz Şen, "Bitlis Ulucami ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10, (2018), s. 152-153. Mimari açıdan değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 37-45.

43 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 6.

44 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, s. 269; Adnan Çevik, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesinin Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 210.

45 Ali Saim Ülgen, "Siirt Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 153-155; Şahabettin Öztürk, Bülent Nuri Kılavuz ve Ülkü Can Karakuş, "Siirt Ulu Cami Minaresi", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 385-405. Mimari değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 21-36. Ayrıca bk. Ramazan Uykur – Z. Canan Bayer, "Siirt Ulucamii Yapısal Sorunları ve Çözümleri", *Turkish Studies*, XIII/18, (2018), s. 1243-1270.

46 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 3-5.

47 Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 16-20. Kitabenin okunuşu için bk. İ. Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 137. Kitabe ve tarihi değerlendirme için bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 8-9. Ayrıca mescit için erken tarihli çalışma için bk. Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 149-152.

48 Mehmed Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, yay. haz. Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 50; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Khayats Book, Beirut 1960, s. 212. Mimarlık ve tezmini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Haluk Karamağralı, "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, (1981), s. 137-177; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 214-237.

49 Osman Gürbüz, *Saltuklular*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 87-91; Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", s. 152-156. Ayrıca krş. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 35.

b. Melik İshak tarafından 1180-1181 yılında inşa ettirilmiştir.⁵⁰ İçindeki süslemelerle “Karahanlı ve Selçuklu geleneğine” bağlanmaktadır.⁵¹ Saltuklu ve Mengüçlü Begliği’ne ait XII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen inşa kitabeleri ile birer cami günümüze kadar gelmiştir.

Özellikle Artuklu coğrafyasında olduğu gibi yapıların gücü, görkemi ve sanatsal zenginliğinde, ahalinin refahı yanında, inşalarını doğrudan veya dolaylı olarak destekleyen yerleşik Müslüman nüfusun kesafetinin, yerleşiklik ve kurumsallık düzeyinin belirleyici olduğunu unutmamak gerekiyor. Türkiye’nin diğer bölgelerine nazaran güneydoğusundaki Müslümanlara özgü yerleşik hayatın zenginliğinde bölgedeki yerleşik Müslüman miras kadar Büyük Selçukluların bölgeyi ele geçirdikten sonraki nüfuzu ve yaklaşımının da etkisi büyük olmuş, meyvelerini XII. yüzyılın ikinci yarısında vermiş olabilir. Artukluların bu yapılara mimari ve sanat yönünden yapmış oldukları katkılar üzerine çalışmalar gittikçe artmaktadır. Anadolu’nun güneydoğusunda farklı dönemlerdeki imar faaliyetleri ve refaha ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar yapılmadığı için daha fazla bir değerlendirme yapamıyoruz.

Türkiye Selçuklu hakimiyeti altında bulunan bölgelerdeki yapılaşmanın Anadolu’nun orta ve güneydoğusuna göre daha geç başladığı dikkati çekmektedir. XII. yüzyılda özellikle de II. Kılıç Arslan döneminde inşalarının tamamlandığı tahmin edilen iki cami bugün hala ayakta. Bunlardan Konya Ulucamii’nin I. Mesud (1116-1155) döneminde inşasına başladığı, II. Kılıç Arslan döneminde tamamlandığı kabul edilmektedir.⁵² Araştırmacılar cami inşası kitabesi olmadığı için bu kanaate, cami inşası 1155 tarihinde yapılmış minberindeki, birinde Sultan I. Mesud’un, diğerinde Sultan II. Kılıç Arslan’ın isim, unvan ve lakaplarının geçtiği, ancak cami inşasını ima eden herhangi bir ifadenin yer almadığı, birer kitabeye dayanarak varmışlardır.⁵³ İnşasının II. Kılıç Arslan dönemine sarkması, I. Mesud’un son dönemlerine (1150’den sonra) rastlamasından kaynaklanmış olabilir. Konya şehrinde günümüze gelmiş bu cami dışında bakiyesi günümüze gelmemiş mescitler de vardı. 1202 tarihli Altun-aba Vakfiyesi’nde Konyalı kuyumcu Hoca Yusuf, Tebrizli tacir Hoca Abdülcabbar ve bakırcı Yusuf b. Süleyman’ın mescitlerinden ve şehrin iç kesimlerinde Eski Cami ve Hacı İsa Mescidi’nden söz edilmektedir.⁵⁴ 1192 öncesine ait bir medrese olduğuna dair şimdilik sarih bir malumat mevcut değildir.⁵⁵ Fatih’in Konya Tahrir Defteri’ne kayıtlı 11 medreseden bahsedilmektedir. Bunların çok azı günümüze gelmiştir

50 Ali Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 60-65.

51 Oktay Aslanapa, *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 24.

52 Buna dair geniş bilgi için bk. M. Zeki Oral, “Konya’da Ala üd-din Camii ve Türbeleri I Yapılar ve Kitabeler”, s. 45-76; Haluk Karamağralı, “Konya Ulucamii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 4, (1982), s. 121-123. Mimari açıdan değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 112-153.

53 M. Zeki Oral bu minber kitabesini yayınlamıştır. Bk. M. Zeki Oral, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 29-30. Boran’ın banii, inşa ve mimar kitabeleri olarak kabul ettiği kitabeler ve değerlendirme için bk. Ali Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 24-34. Kitabelerin tamamını görmek için bk. J. H. Löytved, *Konia, Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907, s. 21-37.

54 Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *TTK Belleten*, XI/42, (1947), s. 221.

55 1202 tarihli Altun-aba Vakfiyesi’nde “Medrese-i Sultaniyye” olarak zikredilen bir medrese vardı. Bunun ne zaman yapılmış olduğunu bilmiyoruz, fakat II. Kılıç Arslan dönemine ait olabilir. Bk. Osman Turan, “Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi”, s. 221.

ve muhtemelen büyük çoğunluğu da XIII. yüzyıla aittir.⁵⁶ İnşa kitabesi olmayan diğer bir cami de Aksaray Ulucamii'dir. Konya Ulucamii'ndeki benzeri durum Aksaray Ulucamii'nde de görülmektedir. Bu camiin minberinde birinci kitabede "Zamanında...Meliku Biladi'r-Rum ve'l-Ermen Ebu'l-Feth Mesud b. Kılıç Arslan..." ifadesi yer almakta ve sultan, melik unvanları dışında pek çok unvan, lakap ve künyenin sıralandığı ikinci kitabede de "Bu imaret... Gazi Kılıç Arslan'ın..." biçiminde bir ifade yer almaktadır. Her iki kitabede de bir işin yapıldığına dair fiil yer almamaktadır. Kitabelerden ikincisinde adı geçen Kılıç Arslan'ın "imareti" yaptırdığı ima edilmektedir. Eğer minber başka bir camiden getirilmedi ve bu camiye ait ise camiin Sultan I. Mesud döneminde inşa edildiğine delil teşkil edebilir. Burada II. Kılıç Arslan'ın adının zikredilmesinin açıklanması biraz zor görünüyor. Çünkü sultan olarak zikredilmemektedir. Ayrıca mescidi ve minberi yapan mimarın adı minberde yazılıdır: "...Salahü'd-devle Zeynü'l-Hac Hoca (?) Nuştekin..."⁵⁷. Mimarın isminin yazıldığı kısım ile iki sultana ait kitabelerin yazılı olduğu kısımlar aynı ağaçtan ve aynı döneme ait ise bu durumda mimarının ismini de öğrenmiş oluruz. Zeki Sönmez, ulucamiin yerinde 1150-1153 tarihlerinde yapılmış bir cami ve minberin de o camiye ait olduğunu düşünmektedir.⁵⁸ Sultan II. Kılıç Arslan'ın döneminde Niksar'da inşa edildiği bilinen bir medrese günümüze kadar gelmemiş, fakat 1183 tarihli kitabesi gelmiştir. Kitabeye göre medrese Selçuklu devlet adamlarından Atabeg Bedreddin Şahinşah tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹ Bu kitabedeki "emera bi imaretin" ifadesine araştırmacıların tamamı "yapılmasını emretti" anlamını vermişlerdir. Fakat Sivas Ulucamii'nin kitabesindeki aynı ifadeye M. Zeki Oral hariç araştırmacılar "yapılmasını emretti" anlamı vermemişler veya kitabedeki bu ifadeyi dikkate bile almamışlardır. Camiin Danişmendli Begliği döneminde yapıldığı, araştırmacıların neredeyse tamamı tarafından iddia edilmiştir.

Selçuklu hakimiyeti altındaki bölgelerde XII. yüzyılın ortalarına kadar inşa edilmiş herhangi bir cami veya medresenin günümüze kadar gelmemiş olması dikkat çekicidir. Hakikaten XII. yüzyılın ortalarına kadar bir yapılaşma olmadıysa, bu siyasi olmayan kurumların XII. yüzyılın ortalarına kadar teşekkül etmediğine delil olur. Konya'nın Selçuklu merkezi olması dikkate alınca bu durumun izahı güçleşmektedir. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerle karşılaştırıldığında Türkiye Selçuklu hakimiyeti altındaki şehirlerde bu gecikme daha da belirgindir. Medreselerin olmaması anlaşılabilir, fakat ibadet ihtiyacını karşılayacak camilerin olmaması izahı zor bir meseledir. Belki de var olan yapılar basit ve zayıf inşa edildikleri için günümüze ulaşamadılar. Görkemli kalıcı camiler yerine yukarıda örneklerini zikrettiğimiz ibadet

56 İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997, s. 822-823.

57 M. Zeki Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler", s. 26-29; İbrahim Hakkı Konyalı, "Aksaray Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, X, (1975), s. 281-283, 288. Bu makalede Konyalı, ulucamiin Sultan I. Mesud tarafından yapılmaya başlandığı ve oğlu II. Kılıç Arslan tarafından geliştirildiğini, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından da yenilendiğini iddia etmektedir.

58 Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 177.

59 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, s. 62-64. Uzunçarşılıoğlu'nun gördüğü ve yayınladığı bu kitabenin, H. Çal nerede olduğunun bilinmediğini belirtiyor (Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, s. 64).

ihtiyacını karşılayacak sade ve basit mescitler inşa etmiş olabilirler. Bu da siyasi yapının henüz güçlü yapılar inşa edebilecek durumda olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Siyasi kurumsal bir yapı olmayan Selçuklu sarayının iç kalede Konya Ulucamii yakınında olduğu tahmin edilmektedir. Hangi sultan döneminde yapıldığı bilinmemektedir. III. Haçlı Seferi'ne katılanlar 1190 yılı Mayıs ayında Konya'nın Meram'ında konaklamışlar ve burada II. Kılıç Arslan'a ait iki sarayı yıktıklarını belirtmişlerdi. Ayrıca şehirde de sultan ve oğlu Melikşah'a ait saraylar görmüşlerdi.⁶⁰ Meram'dakiler yazlık saraylar olabilir. Konya Ulucamii yakınındaki sarayın II. Kılıç Arslan'ın asıl sarayı olduğu söylenebilir. Bu sarayın kurumsal siyasi bir yapıya göre teşkilatlanıp teşkilatlanmadığını bilmiyoruz. Belki de yerleşikleşme sürecine girmeden önce sultanın ailesi ve az sayıda görevliyi barındırıyordu. XIII. yüzyılda saray kurumu da genişleyip büyüyecektir.

Beglerin veya sultanların şehirlerde kurumsal yapıların oluşumuna ya da gelişmesine destek vermeleri, 1071 sonrasında ilk göçlerde Anadolu'ya çoğunlukla göçebe hayat yaşayan Türklerin gelmiş olmasını göz ardı etmemizi gerektirmez. Buna yönelik itirazlar olsa da ilk göçlerin savaş ortamında gerçekleştiği ve sürekli hareketi zorunlu kıldığı için yerleşik Türklerin çoğunluğunun bu hengamenin içine girmeyip bir süre daha Maverainnehir ve Horasan civarında kaldıkları, Türkiye'de şehirler Türkler tarafından ele geçirildikçe, XI. yüzyılın sonlarından itibaren az da olsa gelmeye başladıklarını, bunun yavaş yavaş arttığını, Moğol istilası tehlikesi baş gösterince farklı etnik kökenden yerleşik Müslümanlar gibi, yerleşik Türklerin de Batı Asya'ya, özellikle de Türkiye'ye yoğun olarak göç ettiklerini düşünüyorum. Bu görüş mevcut görüşler içinde şimdilik en makulü görünüyor. Birinci göç dalgasında ve hemen akabinde yerleşik Türklerin gelmiş olabileceği gibi ikinci göç dalgasında da göçebe Türklerin gelmiş olması, farklı nitelikteki iki büyük göç dalgası tezini zayıflatmaz. Zaman geçtikçe göçebelerin göçü azalırken yerleşiklerin göçü artmış olabilir. Göçebelerin ve yerleşiklerin Türkiye'deki dağılımı da bölgelere göre farklılaşabiliyordu. Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda göçebe Türklerin varlığını koruduğunu, hatta bunların begleri idaresinde bir araya gelerek Gürcistan'a akınlar düzenlediklerini biliyoruz.⁶¹ Fakat kesafeti hakkında bilgi sahibi değiliz.

Danışmendli Begliği'nin ilk başlarda sayıları az da olsa, yerleşik Müslüman Türkleri hakim oldukları bölgelere çekmiş olduğu anlaşılıyor. Sınırlı da olsa imar faaliyetlerinin çok erken başlamış olması bunu gösteriyor. Begliğin ilk atasının Danışmend (Farsça "alim, bilgili") unvanına sahip olması, diğer beglere ve sultanlara nazaran yerleşik Müslümanlarla daha yoğun ilişki içinde olmasına ve hakimiyeti altındaki şehirlerde imar faaliyetlerini erken başlatmasına bir delil olabilir. Eğer cevap bu kadar basit ve idarecilerin yerleşiklik düzeyi bir açıklama olsaydı, İran'da Selçuklu ileri gelenleri yerleşiklikle diğer Türklere nazaran daha erken tanıştığına göre, onların bir uzantısı olan Türkiye Selçuklu sultanlarının idaresi altındaki bölgelerde bu gelişmenin

60 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 234.

61 XII. yüzyılın sonlarında bile Türkiye'nin doğu kesimine göçebe Türklerin göçü devam ediyordu. Bk. Osman Turan, *age.*, s. 215-216.

daha erken tarihlerde görülmesi gerekirdi. Bu karmaşık meseleye şimdilik şöyle makul bir açıklama getirilebilir: Selçuklu bölgesi uca daha yakın ve Bizansla mücadele alanı olduğu için göçebe Türkleri kendisine çekerken yerleşik Türkleri biraz daha geride, Danişmendli ve Artuklu bölgesinde bırakmış olmalıdır. Bunu kabul ederken Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki yerlerde de Türkmenlerin yoğunlukta olduğunu unutmuyoruz. Göçler sırasında askerleşmiş Türkmenler batıya, yani uca yönelirken, olağan hayatını yaşayan Türkmenler Türkiye'nin her yerinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Begliklerin şehirleri ele geçirdikten sonra, bünyelerindeki yerleşik dünya ile uyum sağlayamayan Türkmenleri batıya, uca yönlendirmiş olma ihtimali daha kuvvetli görünüyor. Türkiye Selçuklu sultanları bilinçli olarak Türkmenlerin askerleşmiş unsurlarını kendisine çekmiş de olabilir. Bu, onların hem Bizans hem Haçlılar hem de Danişmendlilere karşı üstünlük tesis etmesinin de makul bir açıklaması olabilir. Bizans kaynaklarının, Türkmenlere yönelik XII. yüzyıl boyunca süren, özellikle de XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösteren, şikayetleri bu uca daha fazla askerleşmiş Türkmenin göç ettiği tahminimizi doğruluyor.⁶² II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) Bizans ve Danişmendlilere karşı üstünlük tesis ettikten hemen sonra bu galibiyetleri kendisine bahşeden Türkmenlerle çatışır hale gelmesi de bölgedeki Türkmenlerin oldukça etkili ve güçlü olduklarını ortaya koymaktadır. Adeta Selçukluların hakimiyeti altındaki bölgelerin dört bir yanı Türkmenler tarafından çevrilmişti. 1176 sonrasında II. Kılıç Arslan bu Türkmenlerin kendisine itaat etmeyen kesimleriyle mücadele etmeye başlayacaktır.

1071'den sonra üç çeyrek asır boyunca, özellikle Türkiye Selçukluları'nın hakimiyet bölgesinden, yerleşik Müslüman Türklerin inşa etmiş olduğu yapıların günümüze ulaşmamış olması da dikkat çekicidir. Vardı da günümüze ulaşamadılarsa bunlara dair araştırmaların yapılması veya yaptırılması gerekirdi. Bu yapılar yıkıldıysa bu coğrafyanın şartlarına uygun yapılamamış oldukları veya güçlü bir mali destekten yoksun basit yapılar olduğu için yıkılmış olmaları gerekir. XIII. yüzyılın başlarına ait yapılar günümüze ulaşırken ondan kısa süre öncesine – XII. yüzyılın ikinci yarısına – ait üç yapı dışında fazla bir yapının günümüze gelmemesinin bir açıklamasının yapılması gerekiyor. Türkiye Selçuklu sultanlarının elde ettikleri vergi gelirlerini askeri güç olarak kullandıkları ve yağma yapması sınırlanmış Türkmenlere dağıttığını tahmin ediyorum. Bu yüzden imar faaliyetlerine para ayıramamış olmalıdır. XII. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'nin genelindeki savaş ortamı; cami, medrese ve sarayın yapımını ve bunlara ait kurumsal yapıların ortaya çıkışını Danişmendli Begliği hakimiyetindeki iki şehir dışında geciktirmiş olmalıdır.

Yerleşik Türklerin 1071 sonrasında Anadolu'da yaşamaya başladıkları şehirlerde ve çevrelerinde camiler inşa edemedilerse bile ibadetlerini ifa ettikleri mescit diyeceğimiz daha küçük yapıları inşa ettikleri bilinmektedir.⁶³ Konyadaki örneklerini de yukarıda görmüştük.

62 S. Vryonis'in bu görüşü destekleyen kapsamlı tespitleri için bk. Speros Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 44 vd.

63 1184 yazında Anadolu'nun güneydoğusundan geçen İbn Cübeyr, Harran şehrindeki camii tasvir ettikten sonra mescitlerinin çok olduğundan bahsetmektedir: İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge

Bunların yıllara ve bölgelere göre dağılımlarının ve yoğunluklarının boyutlarını bilmiyoruz. Zayıf yapılar oldukları ve bir siyasi yapının ileri gelenlerini temsil etmedikleri, bu yüzden de yeterince korunmadıkları ve tamir ettirilmedikleri için günümüze gelmemiş olmalılar. Mescitler, tedris faaliyeti gibi camilerin bütün işlevini yerine getiriyor muydu bilmiyoruz.

Göçebe Türkler Batı Asya'ya göç ettikten sonra idareci olduklarında ve yerleşik hayata geçerken, İran, Irak ve Suriye'de o bölgelerdeki yerleşik hayatı desteklediler. Benzer bir süreç 1071 sonrasında Anadolu coğrafyasında da yaşandı. Kutalmışoğlu Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirdiğinde Cassianus Büyük Kilisesi'ni camiye çevirmesi örneklerine⁶⁴ Anadolu'da pek rastlamıyoruz. Hristiyan tarihçilerin kaleme aldığı Ermenice, Süryanca ve Grekçe kaynaklarda buna dair şikayetlere rastlanmamaktadır. Çeşitli sebeplerle cemaatini yitirmiş kiliseler camiye dönüştürülmüş olabilir. Fakat buna dair de kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Sonuç

Çalışmamız sürecinde birden fazla sonucu destekleyecek bulgulara rastladığımızı belirtmek gerekiyor. Bundan sonraki çalışmalara katkı yapabileceğini düşündüğümüz için bu sonuçların üçünü burada vermenin uygun olduğunu düşünüyorum. Birincisi, inşa kitabelerinin olmaması dikkate alındığında, gerçekten Türkiye'de yapılaşma XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladı ve sonlarına doğru yoğunlaştı. Bu yerleşikleşme ve siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkışına dair de ipuçları vermektedir. Yani yerleşik Türklerin gelişi ve bunların siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturmaları, XII. yüzyılın ikinci yarısı ve sonlarına doğru mümkün hale geldi. Bu görüşe itiraz edeceklere şu akıl yürütmeye cevap verilebilir. Türkiye'nin genelinde XII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başındaki yapıların kitabeleri günümüze gelirken ondan 10-20 sene öncesine ait yapıların kitabelerinin günümüze gelmemesinin izah edilmesi gerekir. İkinci sonuç ise 1071 sonrasında yerleşik Türkler geldi ve bunlar XI. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturdular ve bunlarla ilgili yapılar yaptılar. Bunların bir kısmı günümüze gelmedi, gelenler de sürekli tamirat geçirmiş ve özgünlüklerini yitirmiş yapılarıdır. Bunların XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın ilk yarısında yapıldıklarında inşa kitabeleri vardı, fakat daha sonraki tamirat kitabeleri bunların yerini aldı ya da bir kısmı hakkında vakayinameler ve arşiv vesikalarında malumat bulunmaktadır. Bu görüşü Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki XII. yüzyılın ortalarına kadar olan yapılarda inşa kitabeleri olmasa da şehirlerde yapılaşmanın olduğuna dair kaynaklardaki ve arşiv vesikalarındaki malumat desteklemektedir. Bunların birkaç cami ve medrese ile sınırlı olduğunu unutmamak gerekiyor. Burada dikkat

Yayınları, İstanbul 2017, s. 181. Müslüman nüfusun kesafetine göre değişmekle birlikte bu diğer şehirlerdeki duruma örnek olabilir.

64 Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, s. 30. Ermenice nüshada Saint Petrus olarak geçmektedir. Bk. Suryani Patrik Mihail, *age.*, s. 31. Başka bir Süryani tarihçisi, "Kawsyana", yani "Mar Cassianus Büyük Kilisesi" olarak kaydetmiştir (Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 331).

edilmesi gereken husus, Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerden Kayseri ve Tokat'ın istisna olabileceği ihtimalidir. Bu yapılaşmanın Türkiye'nin genelindeki durumu yansıtmadığını, sadece Danişmendli Begliği'nin bölgesi ve belli şehirleri için geçerli olduğunu ortaya koyar. Ben bu iki görüşü birleştirerek üçüncü bir görüşe ulaşmaya çalıştım. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde siyasi olmayan kurumlar ve bunlara ait yapılar XI. yüzyılın sonlarından itibaren mütevazı ve mevzi bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Türkiye'nin diğer bölgelerinde ise bu, XII. yüzyılın ortalarında başladı. Artuklu Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde ise daha önce yapılmış camiler kullanıldı ve XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özgün yapılar yapılmaya başlandı. Türkiye'nin birçok şehrinde XII. yüzyılın ortalarına kadar camilerin olmaması, yerleşik Müslümanların ibadet etmediği anlamına gelmiyordu. Muhtemelen bu ihtiyaçlarını mescitlerle karşılıyorlardı ve camiler kadar kapsamlı bir faaliyet icra etmeyen bu mescitler mimari açıdan Anadolu coğrafyasına uygun olmadıkları için uzun süre varlıklarını koruyamadılar ve günümüze kadar ayakta kalamadılar.

Yapılaşmada, XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın ortalarına kadar başlangıçta uzun süreli seyreklik ile Anadolu'nun göçebeleşmesi ve göçebelerin etkinliği, XII. yüzyılın ortalarından itibaren bölgelere göre farklılaşa da sayıca bir artış ile göçebelerin baskılanması, yerleşikliğin belirginleşmesi ve yerleşiklerin yavaş yavaş öne çıkışı aşağı yukarı örtüşmektedir.

Bu çalışma, Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat'ta XI. yüzyılın sonlarına doğru siyasi olmayan kurumsal yapı olan cami kurumsal bir siyasi yapıya ihtiyaç duymadan ortaya çıkabileceğini ve var olabileceğini, dolayısıyla bu kurumların varlığının siyasi yapının kurumsal olduğuna işaret etmediğini de ortaya koymuştur. Başka bir ifade ile cami, medrese ve sarayların olması, siyasi yapının kurumsal olduğuna delil teşkil etmemektedir.

1071 sonrasında Anadolu'da Türklere ait siyasi yapıların idaresi altındaki şehirlerde siyasi olmayan kurumsal yapılardan cami, ilk defa Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat'ta inşa edildi. Ondan sonra XII. yüzyılın ilk yarısında da yine ilk cami, Danişmendli idaresindeki Kayseri'de inşa edildi. Başka bir kurumsal yapı olan medrese de, yine XII. yüzyılın birinci yarısında, ilk defa Kayseri'de inşa edildi. Tokat ve Niksar'da birer medrese XII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında inşa edildi. İnşa tarihleri ihtilafli camiler bir kenara bırakılırsa cami ve medreseler siyasi olmayan kurumsal faaliyet hakkında bir bilgi vermektedir. Danişmendli Begliği hakimiyetindeki şehirleri Artuklu Begliği hakimiyetindeki şehirler takip etti ve ilk cami ve medreseler, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Artuklular tarafından inşa edildi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Artuklu Begliği coğrafyasında camiler daha önceden vardı ve tedris faaliyetleri de bu camilerde yürütülüyordu. Siyasi olmayan kurumsal yapılar, o şehirlerde zaten mevcuttu. Artuklu Begliği, inşa ettirdiği cami ve medreselerle XII. yüzyılın ikinci yarısında bu kurumların zenginleşmesine ve yaygınlaşmasına büyük katkılar sağladı. Yinaloğulları Begliği hakimiyeti altında iken Diyarbakır şehrinde bir medrese olduğunu bilmiyoruz. Beglik idaresi öncesine ait Diyarbakır Ulucamii ve beglik döneminde yapılan iki cami faaliyet halindeydi ve tedris faaliyeti muhtemelen buralarda yürütülüyordu. Dilmaçoğulları idaresindeki Bitlis'te de bir medresenin varlığından

haberdar değiliz. Aynı uygulamanın bu şehirdeki tek cami için de geçerli olduğu tahmin edilmektedir. Saltuklu Begliği idaresindeki Erzurum'da bir ulucami, XII. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Bu begliğin idaresindeki şehirlerde XII. yüzyılın sonlarına kadar bir medrese inşa edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Mengüçöklü Begliği idaresindeki Divriği'de XII. yüzyılın sonlarında bir cami inşa edilmiştir. Yine bu beglik idaresi altında bir medrese bu dönemde inşa edilmemiştir. Bunlar bize bu son iki beglik idaresi altında siyasi kurumsal yapıların oldukça zayıf olduğuna işaret etmektedir. Aynı zayıflık Türkiye'nin batısında da görülmektedir. Selçukluların Beglikler Birliği'nin hakimiyetindeki Konya ve Aksaray'da XII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında birer cami inşa edildi. Medrese, Selçuklu idaresindeki kadim şehirlerde değil de, Danişmendlilerden alınan bir şehir olan Niksar'da XII. yüzyılın sonlarında inşa edildi. Bu kadar uzun bir dönemde Konya'da bir medrese inşa edilmemesi dikkat çekicidir. Bu, tedris faaliyetlerinin olmadığına da işaret ediyorsa durumun anlaşılması daha da zorlaşmaktadır. Tedris faaliyeti var idiyse geç başlamış ve mevcut tek camide yürütülmüş olmalıdır. Burada görüldüğü üzere yapıların ortaya çıkış zamanları, bu şehirlere yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların daha yoğun olarak göç ettikleri zamanları da gösteriyor olabilir.

XII. yüzyılın ortalarına kadar görkemli yapıların yaygın bir şekilde yapılamamasının bir nedeninin de, begliklerin ve Beglikler Birliği'nin bu görkemli yapıların inşa masraflarını karşılayacak mali güce sahip olmamalarıdır. Bu yıllar, yoğun savaş yılları olduğu için gelirlerin büyük kısmı askeri harcamalara gitmiş olmalıdır. Belki de bu dönemde halkın refah düzeyinde de bir iyileşme söz konusu değildi. Belki de siyasi yapılar, yağmaları sona erdirmeleri ve kendilerine itaatlerini sağlamak için olağan geçim biçimlerinin dışına çıkmış göçebelere gelirlerinin önemli bir kısmını paylaştırmak zorunda kaldıkları için yapılaşmaya para ayıramadılar. Mali imkanlar dışında XII. yüzyılın ortalarına kadar bu görkemli yapıları inşa edecek Türk dahil Müslüman mimar, usta ve işçilerin bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir. Müslüman mimar ve ustalara ihtiyaç duyuyorlar mıydı ya da böyle bir arayış içindeler miydi onu da bilmiyoruz. Muhtemelen XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle sonlarına doğru, savaşların azalmasıyla siyasi yapıların askeri harcamaları azalmış, yapılara daha fazla para ayırma imkanı doğmuş, yerleşik Müslümanların artışıyla da mimar, usta ve işçileri daha rahat bulmaya başlamış olmalıdır. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren hızla yaygın bir şekilde görkemli yapılar inşa edilmesi ve inşa edilen yapılarda Müslüman mimar ve ustaların isimlerinin yer alması bu tahmini desteklemektedir. XIII. yüzyılın bu zemininin XII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de son çeyreğinde oluşmaya başladığını tekrar hatırlatmak gerekiyor.

Bu çalışma yapılırken konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalar incelendi ve kitabelerin okunmasında, değerlendirilmesinde yeterince titiz davranılmadığı tespit edildi. İnşa ve tamire ilişkin fiillere ve onların türevlerine rastgele anlamlar verildiği tespit edildi. İnşa kitabeleri olmayan, vakayinameler ve arşiv vesikalarında da zikredilmeyen cami ve medreselerin tarihlendirmesinde gördüğümüz çelişkilere ve birtakım cevaplanmamış sorulara rağmen, uzmanlık alanımız olmadığı için sanat tarihçilerinin ve mimarların kendi uzmanlık alanlarından hareketle yaptıkları tarihlendirmeleri esas almak durumunda kaldık. Bu çelişkiler giderildiği

ve cevaplanmamış sorular cevaplandığı zaman yapılacak tarihlendirmelerin görüşlerimi zayıflatmayacağı, aksine kuvvetlendireceği ve daha anlamlı değerlendirmeler yapma imkanının doğacağı kanaatini taşıyorum.

Özetleyecek olursak cami, medrese ve sarayların ortaya çıktığı yerlerde siyasi yapıların kurumsal olması gerekmemektedir. Kurumsal olmayan bir siyasi yapı altında siyasi olmayan kurumsal yapılar ortaya çıkabilmektedir. Fakat bu ortaya çıkan siyasi olmayan kurumsal yapıların görkemi, yoğunluğu ve yaygınlığı ile yerleşiklerin etkinliği, siyasi yapının gücü ve kurumsallığı arasında ilişki olduğu anlaşılıyor. Ayrıca siyasi olmayan kurumlara ait yapıların varlığı da bunlara ait kurumların varlığına delil teşkil eder, fakat siyasi kurumsal yapıların varlığına delil teşkil etmez. Son tespit henüz tam olarak desteklenmiş değildir, eğer Türkiye'deki cami, medrese ve saraylar, XII. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıktı ve zaman içinde yaygınlaştıysa bu durumda siyasi yapıların kurumsallaşmasıyla bir ilişkisi kurulabilir. Yine bu durumda kurumsal olmayan siyasi yapıların ortaya çıkışı, kurumsal siyasi yapıların varlığına da delil teşkil edebilir. Fakat araştırmacılar, bir tarihi yapıyı mümkün olduğunca eskiye tarihleme gayreti içinde olduklarından mevcut çalışmalardan hareketle daha anlamlı çıkarımlarda bulunmak mümkün olamamaktadır. Halbuki yazılı metinlerin bu kadar az olduğu bir dönemi anlamak için yapıların daha özenli ve çok boyutlu yorumlanması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/153), I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri (937/1530), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- 1570 (Hicri 976) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri, yay. Mehmet İnbaşı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri 2009.
- Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999.
- Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2007.
- Ahmet Nazif Efendi, *Kayseri Tarihi (Mirat-ı Kayseriyye)*, Sadeleştiren Mehmet Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri 1987.
- Akok, Mahmut, "Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 113-140.
- Aksulu, Işık, "Tokat Çukur Medresenin Yeni Bulgular Işığında Mimari Yapısının Değerlendirilmesi", *Yeni İpek Yolu*, X, (2007), s. 63-76.
- Altun, Ara, "Harput Ulu Camii'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, V, (1972-1973), s. 79-94.
- _____, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.
- _____, "Artuklular (Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 418-419.
- _____, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX, (2006), s. 191-220.
- Arık, Rüçhan, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 149-160.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.
- Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, Suryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- El-Belazuri, *Fütuhu'l-büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I-II, Diyarbakır Belediyesi, Ankara 1996.
- Boran, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Cantay, Tanju, "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, VII, (1976-1977), s. 21-40.
- Çal, Halit, *Niksar'da Türk Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, XVI, (2003), s. 29-59.
- _____, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7.-13. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Çevik, Adnan, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesinin Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yinaloğulları", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

- _____, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 115-161.
- Denkhalbant, Ayşe, "Niksar Ulucamii Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, 40, (2013), s. 9-32.
- Erdmann, Kurt, "XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 144-151.
- Esin, Emel, "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 159-182.
- Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, çev. Ahmed Akif Tütenk, Ankara 1954.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Güler, Mustafa, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Gürbüz, Osman, *Saltuklular*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VI/34, (1331), s. 577-591.
- _____, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, neşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Darü'l-Kitabî'l-Lübnani, Beyrut 1974.
- _____, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.
- Karaçam, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Karamağralı, Haluk, "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, (1981), s. 137-177.
- _____, "Konya Ulucamii", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 4, (1982), s. 121-132.
- Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, neşir Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- _____, "Aksaray Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, X, (1975), s. 273-288.
- _____, *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- _____, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Kuru, Alev Çakmakçoğlu, *Fetih'ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, İlköz Matbaası, Ankara 1998.
- Löytved, J. H., *Konia, Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907.
- Lynch, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, Khayats Book, Beirut 1960.
- Mehmed Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, yay. haz. Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Mülayim, Selçuk, "Garipler Camii", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 381-382.
- Oral, M. Zeki, "Konya'da Ala üd-din Camii ve Türbeleri, I Yapılar ve Kitabeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1, (1956), s. 45-76.

- _____, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 23-77.
- Öztürk, Şahabettin, Bülent Nuri Kılavuz ve Ülkü Can Karakuş, “Siirt Ulu Cami Minaresi”, *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 385-405.
- Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai ve İktisadi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.
- _____, “Türkiye’de İlk Beglik’ler ve Kabilevi Siyasi Birlik’lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)”, *TTK Belleten*, LXVI/245, (2002), s. 61-86.
- _____, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Solmaz, Sefer, *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Subaşı, Hüsrev, “Bazı Niksar Kitabeleri Hakkında Tesbit ve Düşünceler”, *Danışmendli Döneminde Niksar’da Tıp Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Niksar Belediyesi, Niksar 2001, s. 120-136.
- Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944.
- Şen, Korkmaz, “Bitlis Ulucami ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10, (2018), s. 147-156.
- Tanman, Baha, “Danışmendliler (Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 474-477.
- Tanrıverdi, Eyüp, “X. ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili ve Edebiyatı Çalışmaları”, *I. Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır*, ed. Kenan Ziya Taş – Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, s. 473-479.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996.
- _____, “Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)”, *Artuklular*, II, ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s. 135-166.
- Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *TTK Belleten*, XI/42, (1947), s. 197-235 ve tıpkıbasım.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı – Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayeti, Kaza ve Nahiyeye Merkezlerindeki Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1927.
- Ülgen, Ali Saim, “Siirt Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 153-155.
- Uykur, Ramazan – Z. Canan Bayer, “Siirt Ulucamii Yapısal Sorunları ve Çözümleri”, *Turkish Studies*, XIII/18, (2018), s. 1243-1270.
- Vryonis, Speros, “Nomadization and Islamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 42-71.
- Yılmaz, Sarper, “Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 18, (2014), s. 21-40.
- Yinanç, Refet, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, (1991), s. 15-42.
- Yurdakul, Erol, *Kayseri Kölük Camii ve Medresesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.